

New Europe College *Petre Țuțea* Program Yearbook 2007-2008

ALEXANDRA MARIA CIOCÂRLIE
FELICIA DUMAS
SORIN GABRIEL IONIȚĂ
MARIA MATEONIU
LUCIA SAVA
STELA SUHAN
ȘTEFAN VIANU

Editor: Irina Vainovski-Mihai

Volum publicat în cadrul unui proiect finanțat de Agenția pentru
Strategii Guvernamentale

Volume published within a project financed by the Romanian Agency
for Governmental Strategies

Copyright – New Europe College

ISSN 1584-0298

New Europe College

Str. Plantelor 21

023971 Bucharest

Romania

www.nec.ro; e-mail: nec@nec.ro

Tel. (+4) 021.307.99.10, Fax (+4) 021. 327.07.74

STELA SUHAN

Născută în 1978, la Chișinău

Doctorandă, Institut d'Etudes Politiques, Paris și Universitatea de Stat din
Moldova, Chișinău

Teză: *Reorganizarea politică a memoriei comunismului în Republica Moldova
după proclamarea independenței*

Colaborare cu Institutul de Politici Publice din Chișinău (2001-2004),
programul de management al conflictelor: *Memorie colectivă și construcții
identitare în câmpul social al Transnistriei și Realități psihosociale în
UTA-Găgăuzia* (coautor)

Asistentă, Facultatea de Istorie și Psihologie, Universitatea de Stat din Moldova
(2001-2002)

Publicații despre Partidul Comuniștilor din Republica Moldova și despre
memoria colectivă și identitatea transnistreană

STELA SUHAN

Née en 1978 à Chisinau, République de Moldavie

Doctorante, Institut d'Etudes Politiques, Paris et Université d'Etat de Moldavie,
Chisinau

Thèse : *La gestion politique de la mémoire du communisme en République de
Moldavie après la proclamation de l'indépendance*

Collaboration avec l'Institut de Politiques Publiques de Chisinau, programme
de management des conflits (2001-2004) : *Mémoire collective et construction
identitaire dans le champ social de la Transnistrie et Les réalités psychosociales
en UTA Gagaouze* (coauteur)

Assistante, Faculté d'Histoire et de Psychologie, Université d'Etat de Moldavie
(2001-2002)

Publications sur le Parti des Communistes de la République de Moldavie, sur la
mémoire collective et la construction de l'identité transnistrienne

VICTIME ȘI PRACTICI DE COMEMORARE: O SOCIOANTROPOLOGIE A MEMORIEI REPRESIUNILOR COMUNISTE ÎN REPUBLICA MOLDOVA

Introducere

Destrămarea Uniunii Sovietice determină un proces de recuperare și reorganizare a memoriei sociale și naționale în statele nou create.¹ „Memoria recuperată”² justifică ruperea de regimul sovietic și contribuie la legitimarea proclamării independenței.³

Primii care se mobilizează pentru recuperarea memoriei și a adevărului istoric sunt scriitorii și publiciștii care, încurajați de politica de *glasnost*⁴ din perioada restructurării gorbacioviste, abordează teme tabu până atunci. De exemplu, la sfârșitul anilor '80 în presa din Moldova sunt publicate mărturii și materiale ce vorbesc despre foamea din 1946-1947,⁵ despre deportările și represiunile din anii 1940-1941, 1949 și alte crime din perioada stalinismului.⁶ Aceste teme legate de trecutul sovietic sunt privilegiate și de istoricii din Moldova⁷ care au în continuare un acces limitat la „misterioasele și aproape inaccesibilele”⁸ arhive ale fostului KGB (Comitetul Securității Statului) din Chișinău, actualmente Serviciul de Informații și Securitate.⁹

În contextul acțiunilor de recuperare a memoriei și restabilire a adevărului istoric, victimele regimului trecut au un rol important. După ani de tăcere și stigmatizare¹⁰ ele obțin dreptul de a vorbi despre suferințele lor și de a lăsa mărturie¹¹ prin care „reabilitează Memoria”;¹² ele reclamă recunoaștere socială și cer reparații pentru prejudiciile materiale și morale suferite. Rolul și statutul pe care-l au victimele în societate nu poate fi detașat de problematica memoriei, de aceea în acest studiu vom explora memoria represiunilor comuniste pornind de la acțiunile întreprinse de acești actori care sunt principalii *purtători și producători* ai „lumii memoriei”¹³ represiunilor politice din perioada sovietică.

Urmând demersul propus de cercetătorii Jeffrey J. Olick și Joyce Robbins vom căuta „to distinct sets of mnemonic practices in various social sites, rather than to collective memory as a thing”.¹⁴ Aceste practici mnemice sau practici ale memoriei sunt „diferite forme prin care trecutul este evocat, ajustat la prezent conștient sau inconștient, public sau privat, material sau oral, consensual sau conflictual”.¹⁵ Prin urmare, vom considera „memoria” nu ca un lucru, o materie, un concept, ci un proces, un fenomen social și, îndrumați de îndemnul lui Bruno Latour, vom urmări actorii propriu-zisi.¹⁶ Acest demers ne protejează de „boom”-ul¹⁷ studiilor privind „memoria” în științele sociale.¹⁸

Analiza (socioantropologia memoriei) pe care o propunem se structurează în jurul următoarelor întrebări: cine sunt victimele regimului trecut? Ce înseamnă reabilitarea victimelor represiunilor politice? Cum reactivează și mobilizează acești actori amintirile traumatizante? Cum sunt folosite amintirile pentru a justifica anumite revendicări, așteptări de recunoaștere socială? Cum sunt comemorate deportările din perioada sovietică? Care sunt acțiunile, gesturile și simbolurile utilizate pentru recuperarea memoriei? Pentru a găsi răspunsuri la aceste întrebări am consultat presa scrisă din Republica Moldova;¹⁹ am analizat legislația privind reabilitarea victimelor; am realizat interviuri cu foști deportați și deținuți politici;²⁰ am participat la mitinguri de doliu organizate de asociațiile de victime.

Cine sunt victimele represiunilor politice și ce înseamnă reabilitare?

Semnificația latină a termenului victimă înseamnă cel oferit, sacrificat divinității în semn de devotament și pentru a obține protecție. În imaginarul colectiv contemporan acest termen este asociat fenomenelor de genocid, război, rasism, catastrofe, privare de drepturi.

În conformitate cu *Legea privind reabilitarea victimelor represiunilor politice* adoptată de către Parlamentul Republicii Moldova în decembrie 1992, victime sunt atât persoanele care au fost supuse represiunilor politice în perioada sovietică cât și membrii familiilor acestora.²¹ Definiția noțiunii de represiune politică propusă de această lege este destul de largă și complexă, ea tinzând să cuprindă toate formele de acțiuni represive ale regimului sovietic: „curmarea de vieți omenești, măsurile de constrângere întreprinse de stat față de cetățeni din *motive politice, naționale,*

*religioase sau sociale sub formă de privațiune de libertate, deportare, exilare, trimitere la munci silnice în condiții de limitare a libertății, expulzare din țară și lipsire de cetățenie, expropriere, internare forțată în instituții de psihiatrie, sub altă formă de limitare a drepturilor și libertăților persoanelor declarate periculoase din punct de vedere social pentru stat sau pentru regimul politic, realizate în baza deciziilor organelor de stat administrative, judiciare și extrajudiciare”.*²²

În spațiul public actual din Republica Moldova am putea delimita în general două categorii de victime ale regimului trecut: foștii deportați și foștii deținuți politici din lagărele sovietice. Primul grup, mai numeros, include persoane care au fost strămutate în Siberia și Kazahstan în urma politicii regimului stalinist de identificare și reprimare a „elementelor ostile” și a „dușmanilor de clasă”²³ și care s-au întors în Moldova, în mare parte, după 1956.²⁴ Foștii deținuți au experiența lagărelor de concentrare sovietice, fiind arestați pentru „trădare de patrie”, pentru „luptă contrarevoluționară și antisovietică”, „colaborare cu ocupații germano-români” etc. După eliberare ei nu aveau dreptul să se stabilească în locurile de până la arestare, de aceea majoritatea s-au întors în Moldova în perioada restructurării gorbacioviste când este reluat procesul de reabilitare a victimelor stalinismului. După cum observăm, victimele regimului trecut nu formează un grup omogen, ele împărtășesc experiențe diferite ale opresiunii sovietice, ceea ce uneori provoacă mici rivalități generate de „egoismul durerii”²⁵ care exprimă revendicări ale singularității suferințelor îndurate:

și oamenii deportați s-au aflat în condiții extreme de exterminare fizică și morală, inclusiv copiii. Și deportații, și deținuții din lagăre au fost trimiși mai mult la moarte decât la viață. Fiecare categorie de reprimați a avut călăii săi. Au existat, firește, și deosebiri între chinurile la care au fost supuși unii sau alții. Deținuții din lagăre (schingiuiți fizic și moral) seara, când se întorceau de la muncile istovitoare, știau, cel puțin, că îi așteaptă o cană de ceai și o fărâmă de pâine neagră. Li se dădea câte ceva pentru a-și amăgi foamea și dimineața, și la amiază. Pe când deportații, în marea lor majoritate, fără să li se repartizeze alimente sau bani, au fost aruncați în bezna foamei care îi secera cu nemiluita. Au suferit chinuri infernale și unii, și alții.²⁶

Lipsa unor studii sociologice, a unor statistici ce ar viza aceste categorii de persoane nu ne permite să oferim o imagine mai clară și mai completă despre profilul social al victimelor regimului comunist.

Prin legea citată mai sus, statul Republica Moldova recunoaște nevinovăția persoanelor supuse represiunilor politice de către autoritățile sovietice și încearcă stabilirea unor condiții echitabile de repunere în drepturi, printre care, dreptul de a cere restituirea bunurilor confiscate ilegal sau de compensare a valorii acestora.²⁷ De asemenea, victimelor li se acordă anumite înlesniri sociale, precum facilități de transport, de asistență medicală și de plată a cheltuielilor de energie și apă. Ulterior însă, unele facilități oferite sunt eliminate,²⁸ iar în privința retrocedării averii confiscate ilegal se creează mecanisme care tergiversează realizarea acestui drept.²⁹ În acest mod, legislația deficitară și discrepanța între prevederile legislației și traducerea în practică a acestora, fac ca implementarea măsurilor de repunere în drepturi a victimelor represiunilor politice să rămână o problemă complexă și nerezolvată. Astfel, „înfăptuirea justiției cu acei care au suportat injustiții”³⁰ nu are loc în Republica Moldova. Din această cauză victimele sunt nemulțumite de condiția lor, se simt ignorate, marginalizate, uitate și nedreptățite. Trebuie ținut cont că majoritatea acestor persoane sunt în etate, vulnerabile din punct de vedere social, financiar și al sănătății și nu-și pot apăra în mod independent propriile drepturi în instanțele de judecată.

Pentru unele persoane reabilitarea semnifică recunoașterea nevinovăției, ruperea tăcerii și posibilitatea de a vorbi în familie și în societate despre suferințele îndurate, după cum relatează unul dintre subiecții intervievați:

Știți, mult timp era o taină numai pentru mine și soțul meu, nici copiii nu știau că am fost deportată. Eu am lucrat la grădinița de copii și mă temeam, căci dacă se întâmpla ceva, vreo epidemie de exemplu, eram învinuiți noi, „dușmanii poporului”. De aceea eu nu povesteam niciodată copiilor mei. N-au știut copiii de asta, n-au știut cine au fost bunicii lor, au știu doar numele. Acum nepoții mei se interesează.³¹

Pentru majoritatea, reabilitarea nu înseamnă și recunoaștere socială, deoarece obținerea certificatelor de reabilitare și ulterior a legitimației de victimă a represiunilor politice nu oferă dreptul la anumite despăgubiri:

Pentru mine, reabilitarea nu înseamnă nimic, ca și nimic. Să ne fi întors ceva..., dar așa... ce folos că m-au reabilitat dacă mie nu mi s-a dat nimic, nu numai mie, dar... Nu-mi servește la nimic acest certificat de reabilitare.³²

Ne-au spus ca suntem reabilitați, dar ce folos? Ce folos? Ce ne dă asta? Ce-mi dă mie sau lui? Asta-i o spălare pe mâini, spălare pe mâini și alta nimic. Ce dă asta? Altceva este, de exemplu, gestul Germaniei care plătește compensații, compensații evreilor. Dar aici nu plătește nimeni nici un fel de compensații. Ce folos, am fost sau n-am fost în lagăre? Eu eram tânăr și n-aveam nimic. Ce folos? Ori pentru dânsul? (*arată spre o altă persoană fostă deportată*) De exemplu, lui i-au dat pentru toată gospodăria pe care i-au luat-o opt ruble... Bătaie de joc.³³

Utilizarea repetitivă a expresiei interogative „ce folos?” exprimă un sentiment de frustrare. Injustiția resimțită de victime este dublă: pe de o parte, ele se simt nedreptățite pentru traumatismele din trecut și pe de altă parte, pentru faptul că astăzi nu beneficiază de recunoaștere socială.

Mobilizare și recunoaștere

În această parte a articolului voi descrie originea și acțiunile diferitor asociații de victime, prin crearea cărora victimele obțin o vizibilitate administrativă, socială și politică și se mobilizează pentru „căutarea dreptății”. Acțiunile întreprinse de aceste asociații îmi permit să văd care sunt așteptările lor de recunoaștere, *memoria reactivă*, noțiune propusă de George Mink, pentru completarea distincției făcută de Marie-Claire Lavabre între *memoria istorică* (amintirile și cunoștințele învățate) și *memoria vie* (amintirile trăite).³⁴ Cu alte cuvinte, mă interesează cum este reactivat și mobilizat trecutul, cum sunt folosite amintirile pentru a justifica anumite revendicări și așteptări de recunoaștere socială.

În contextul criticii cultului personalității lui Stalin și a condamnării represiunilor staliniste de către autoritățile sovietice de la sfârșitul anilor '80, la Chișinău se formează (iulie 1990) Asociația Victimelor Represiunilor Staliniste, denumită ulterior Asociația Victimelor Regimului Totalitar Comunist din Moldova (AVRTCM). Această asociație, condusă de Mihai Moroșanu,³⁵ se definea drept o mișcare social-politică de masă al cărei scop era apărarea drepturilor și intereselor cetățenilor supuși represiunilor și se dorea un garant că acele acțiuni violente din anii 1941 și 1949 nu se vor mai repeta.³⁶ Tema deportărilor staliniste este privilegiată în discursul inițiatorilor acestei organizații, membră a Frontului Popular din Moldova.³⁷ Primele acțiuni sunt orientate pentru repunerea în drepturi

și despăgubirea persoanelor supuse represiunilor în perioada sovietică. În acest scop membrii asociației adună diverse materiale, mărturii privind deportările din 1941 și 1949 și alte represiuni săvârșite de puterea sovietică. În colaborare cu guvernul se elaborează și înaintează Parlamentului proiectul de lege privind reabilitarea persoanelor supuse represiunilor politice, se fac numeroase presiuni pentru urgentarea adoptării acestei legi.³⁸ Astfel, datorită eforturilor asociației statutul de victimă a represiunilor politice este acceptat de Parlamentul Republicii Moldova.

Pentru completarea activității AVRTCM, o altă asociație se constituie în 1991 și anume Asociația Foștilor Deținuți Politici din Moldova și Victimelor Dictaturii Comuniste (AFDPMVDC) condusă de Alexandru Usatiuc³⁹ care menționa că „cei care au fost arestați, persecutați sau deportați după 1950 rămâneau oarecum în afara preocupărilor AVRTCM. Pentru cauza lor parcă nimeni nu dorea să pledeze. Pentru a repara această greșeală am și fondat organizația noastră”.⁴⁰ Evidența victimelor represiunilor comuniste, în special a foștilor deținuți politici de pe teritoriul Basarabiei, Bucovinei de Nord, al Ținutului Herța și al Transnistriei; reabilitarea și compensarea materială a victimelor; înălțarea unui monument al victimelor regimului comunist la Chișinău, precum și instalarea unor plăci comemorative în localitățile și locurile unde au fost săvârșite crime ale regimului sovietic – acestea au fost obiectivele declarate care au determinat această antrenare colectivă și publică.⁴¹ Asociația își propunea de asemenea condamnarea crimelor comuniste prin intentarea unui proces internațional asupra comunismului care să se numească „Nuremberg-2” și să fie organizat la Chișinău, justificând că Basarabia este o „zonă ce a avut de suferit un adevărat genocid din partea șovinilor venetici”.⁴² Prin urmare, se pleacă de la considerentul că tendințele expansioniste ale Rusiei, care s-au manifestat în special prin politicile sovietice de rusificare și deznaționalizare a populației majoritare din Basarabia, sunt o explicație a „Răului”, a represiunilor politice săvârșite de puterea sovietică.

O altă preocupare a acestei organizații constituie reabilitarea participanților la cel de-al Doilea Război Mondial în cadrul armatei române și egalarea în drepturi cu veteranii armatei sovietice. Liderul Alexandru Usatiuc, fost deținut politic și veteran al armatei române, afirmă: „în primul rând, odată și odată trebuia să se vorbească omenește și despre basarabienii care au luptat pe frontul de răsărit în componența Armatei Române. E de datoria noastră să-i scoatem din starea de nedreptate

în care au trăit până acum și să-i reabilităm. În al doilea rând, mulți basarabeni au căzut în prizonierat și au fost condamnați la ani grei de muncă silnică, anume ca deținuți politici. Așadar, considerăm că ei trebuie să între în preocupările noastre. Vom face tot posibilul ca ei să fie egalați în drepturi cu veteranii armatei sovietice”.⁴³ În 1993 veteranii armatei române sunt egalizați în drepturi cu cei ai fostei armate sovietice și recunoscuți drept veterani ai celui de-al Doilea Război Mondial. De asemenea, potrivit legii cu privire la veterani, adoptată în 2003, ei beneficiază de aceleași facilități și garanții economice și sociale din partea statului moldovenesc.⁴⁴ Deși aprecierile legale sunt încercări de reconciliere dintre aceste două categorii de veterani, există o atitudine ambiguă a oficialităților și a societății față de aceste persoane care se simt marginalizate.⁴⁵

În 1996 cele două formațiuni, despre care am vorbit mai sus, fuzionează și creează Asociația Victimelor Regimului Comunist de Ocupație și a Veteranilor de Război ai Armatei Române (AVRSCO VRAR) condusă din 1998 de către Gheorghe Ghimpu,⁴⁶ care pledează pentru o condamnare internațională a PCUS și a ideologiei comuniste. În discursul său rostit în fața Tribunalului Internațional Obștesc din Vilnius contra Comunismului, Gh. Ghimpu afirmă că: „consecințele crimelor internaționale comise de regimul ruso-comunist în Basarabia, inclusiv în Republica Moldova și în Nordul Bucovinei, sunt următoarele:

1. Basarabia și Nordul Bucovinei mai rămân a fi rupte de la Patria lor – România;
2. Republica Moldova se află în continuare sub regim de ocupație rusă. Ea mai este o colonie a Federației Ruse;
3. În RM procesul de deznaționalizare și rusificare a populației românești băștinașe mai continuă”.⁴⁷

Acest discurs mobilizează imaginea unei Basarabii victimă a agresiunii rusești și a politicii sovietice de deznaționalizare și rusificare, în vederea justificării unui „naționalism român”⁴⁸ și a revendicării Unirii Basarabiei cu România.

Deznaționalizarea și rusificarea populației majoritare a Moldovei, prezentate drept rezultatul represiunilor politice săvârșite de autoritățile sovietice, sunt evocate pentru formarea Partidului Național Român, succesorul AVRSCO VRAR. Acest partid, creat în iulie 2000, nu renunță la paternitatea denumirii inițiale, ceea ce demonstrează că experiența tragică a deportărilor, exterminărilor și represiunilor din perioada sovietică

constituie o grilă de analiză privilegiată pentru legitimarea ideologiei și ideilor promovate de acest partid de orientare anticomunistă și antirusească, al cărui scop principal este „să contribuie pe căi legale la apropierea clipei de reîntregire a Patriei prin lichidarea consecințelor pactului Molotov-Ribbentrop”,⁴⁹ adică reunificarea Republicii Moldova cu România. Participă la alegerile parlamentare din 2001 fără a depăși pragul electoral; actualmente este un partid inactiv.

Majoritatea membrilor AVRCO VRAR nu se solidarizează cu inițiativa lui Gheorghe Ghimpu de creare a Partidului Național Român, refuz ce poate avea câteva explicații. Prin transformarea asociației în partid, victimele nu mai beneficiau de ajutoarele umanitare, a căror căutare și gestionare era una din activitățile principale ale asociației. Un alt argument ar fi că chestiunea națională și ideea unirii cu România nu se bucură de un consens printre victime. Pentru majoritatea, asociația trebuie să fie un „cuib de mângâiere pentru fiecare îndurerat, față de care regimul comunist și-a bătut joc (...), un azil al carității, un loc de compătimire”,⁵⁰ prin urmare, un loc de solidaritate, sociabilitate și ajutorare. În rezultatul acestei desolidarizări, la Chișinău se formează alte asociații de victime, dintre care cea mai importantă este Asociația Foștilor Deportați și Deținuți Politici (ADSDP). Această asociație, care are înregistrați peste 2000 de membri, este condusă de Valentina Sturza și a fost formată în 2001 pentru a „lupta cu organele comuniste care sunt acum la putere pentru recuperarea averii părinților noștri, care a fost confiscată sau naționalizată nelegitim”.⁵¹ „Lupta” se realizează prin organizarea acțiunilor de protest sub forma pichetărilor Guvernului, Parlamentului sau Ministerului Justiției [ilustrația 1].⁵² Victimele solicită crearea unor condiții viabile pentru retrocedarea averilor confiscate în timpul deportărilor și arestărilor sau compensarea acestora, reluarea acelor înlesniri sociale de care au beneficiat până în 2000.⁵³ De asemenea, ele revendică despăgubiri morale și egalare în drepturi cu veteranii celui de-al Doilea Război Mondial și cer Partidului Comuniștilor, partid de guvernământ, o condamnare publică a represiunilor la care au fost supuși în perioada sovietică. Prezentând exemplul Germaniei, care a plătit compensații victimelor Holocaustului, asociațiile se adresează în repetate rânduri Dumei de Stat a Rusiei, cerând despăgubiri morale.⁵⁴ În fiecare an, pe 13 iunie și 6 iulie, date care marchează principalele valuri de deportare în masă a populației din Basarabia, asociația organizează mitinguri de doliu pentru comemorarea victimelor regimului sovietic și pentru a menține vie memoria represiunilor comuniste.

Practici de comemorare

„Oricât am încerca să uităm, să ne debarasăm de coșmarurile acestea, va fi cu neputință, nu vom câștiga liniștea, nu vom avea somn, până nu vom aprinde lumânări la biserică, de sufletul celor căzuți în suferinți. Biserica aceasta trebuie să fie deschisă pentru toți, ea trebuie să se afle în centrul orașului, sub cerul liber (...), să aprindem focul sacru în memoria celor căzuți în nopțile negre ale istoriei noastre, să ne facem datoria față de ei și prin asta – să ne facem datoria și față de noi înșine!”⁵⁵

În 1990 Parlamentul Republicii Moldova proclamă ziua de 6 iulie drept Ziua Comemorării Victimelor Stalinismului, însă, de atunci până în prezent, nu a existat nici o inițiativă din partea statului de a comemora deportările staliniste la nivel oficial. Ceremoniile publice menite să evoce amintirea deportărilor și arestărilor în masă din perioada sovietică sunt organizate de asociațiile de victime susținute de autoritățile locale, în special, de primăria orașului Chișinău care, cu ocazia acestor comemorări, acordă victimelor indemnizații.⁵⁶

Utilizând limbajul lui Maurice Halbwachs am putea spune că monumentele și comemorările evenimentelor reprezintă un „germen de reamintire”⁵⁷, un „punct de sprijin”⁵⁸ pentru memorie. Din aceste considerente, în această parte a articolului vom identifica și descrie practicile de comemorare, acțiunile victimelor pentru recuperarea și păstrarea memoriei represiunilor comuniste.

La Congresul de constituire al Asociației Victimelor Represiunilor Staliniste din Moldova memoria represiunilor comuniste este reprezentată printr-un sicriu. Iată o descriere de la acest congres:

Scena Palatului „Octombrie” era îndoliată. La căpătâiul memoriei întruchipate într-un larg sicriu improvizat, cu o cruce pe el, întru veșnica pomenire a celor rămași în Siberii de gheață în urma deportărilor, ardeau lumânări. Pâinea și lumina au fost aduse aici, pentru a li se face și lor dreptate. Iar începutul congresului Asociației Victimelor Represiunilor Staliniste a fost blagoslovit de părintele Petru Buburuz, deputat al Poporului al Uniunii RSS⁵⁹.

Lumânările, simbol al luminii, al sintezei materiei și spiritului, crucea și sicriul, metafore ale doliului, sunt elemente care înfățișează dimensiunea materială a memoriei represiunilor comuniste. Amintirile dureroase ale deportărilor și ale condițiilor dificile de trai și de muncă din locurile de strămutare sunt evocate de către actori prin mijloace scenice [ilustrația 3], este o „realizare dramatică” a durerii, a suferinței în sensul dramaturgiei sociale a lui Erving Goffman,⁶⁰ care afirmă: „când se află în prezența altora, individul își alimentează activitatea cu semne care să sublinieze în chip teatral și să portretizeze fapte concludente ce ar putea altfel să rămână invizibile sau obscure. Căci, dacă individul vrea ca activitatea lui să-l facă semnificativ în ochii celorlalți, el trebuie să-și mobilizeze această activitate, astfel încât ea să exprime în timpul interacțiunii ceea ce dorește să producă”.⁶¹ Caracterul dramatic, scenic al socialului este perceput și de Victor Turner, care propune conceptul de dramă socială și pentru care „symbols instigate social action”.⁶²

Din această perspectivă poate fi privit și „Marșul Durerii și Tăcerii”, un marș protestatar, o formă de mobilizare și de revendicare a recunoașterii sociale a suferinței, utilizată de victime la începutul anilor '90:

„În fiecare an, de 6 iulie ne adunam la monumentul lui Ștefan cel Mare, la orele 9, după aceasta mergeam pe jos cu lumânările aprinse până la gară, fiecare avea o lumânare aprinsă. Dumnezeu să-l ierte pe Nicolae Costin, primul primar al Chișinăului, el mergea cu noi, mergea înaintea coloanei - de la primărie aveau grijă ca mașinile să ne elibereze drumul. Mergeam așa până la gară și el (*Nicolae Costin n.n.*) într-adevăr înțelegea durerea noastră. Apoi, acolo, la gară, noi făceam un miting de comemorare, ca și până-n ziua azi⁶³.

Asociațiile victimelor organizează pe 13 iunie și 6 iulie, date care fixează memoria represiunilor comuniste, mitinguri de doliu. Manifestările comemorative încep cu un moment de reculegere. Un element important care structurează aceste mitinguri este „prohodul creștinesc” în memoria celor morți, o slujbă religioasă în aer liber [ilustrația 2]. Alte elemente sunt depuneri de flori, aprinderi de lumânări, luări de cuvânt. După miting victimele organizează o *masă de pomenire*. Aceste *pomeniri* sunt percepute ca datorii față de cei morți și înmormântați în Siberia:

- Ce înseamnă această pomenire pentru d-stră?
- O datorie sfântă pentru cei decedați, pentru cei care au rămas acolo, acolo mi-a rămas socrul, acolo a murit. Acolo am rude înmormântate,

verișori, mătuși... În 1940 sora mamei mele a fost „ridicată” cu opt copii - din Siberia nu s-au întors înapoi nici unul... Este ca o sărbătoare scumpă pentru noi ziua aceasta. Ne ducem acolo, și vă spun drept, că ne ducem și plângem, și ne amintim de toate chinurile pe care le-am suferit, așa ceva nu se uită (*plânge*).⁶⁴

Morții sunt în centrul memoriei, amintirea și cinstirea lor este nucleul acestor practici de comemorare a evenimentelor tragice din trecutul sovietic. Majoritatea victimelor au rude înmormântate în Siberia sau Kazahstan, ele nu au posibilitatea de a merge la mormintele acestora pentru reculegere. Multe persoane nici nu cunosc locul de înmormântare a persoanelor apropiate care au fost exterminate sau au murit în lagărele sovietice. Dimensiunea religioasă a acestor practici de comemorare, în care timpul laic și religios se suprapun prin îndeplinirea unor rituri religioase, permite onorarea morților față de care victimele simt o datorie. Aceste datorii exprimă un sentiment colectiv moral, profund ancorat în cultura și respectul morților în creștinism.

Practicile de comemorare a deportărilor oferă un minimum de recunoaștere a suferințelor și contribuie la întărirea legăturii sociale dintre victime, căci acțiunile ritualice ale acestor practici au forța de a crea, genera socialul și comunitățile⁶⁵ și de a integra victimele într-o „comunitate de destin”.⁶⁶ Cei care comemoază aceleași evenimente fac parte din același ansamblu, împărtășesc aceleași valori, aceleași suferințe. Astfel, memoria și identitatea colectivă a grupelor umane se construiește, printre altele, în jurul practicilor de comemorare. Analizele propuse de Durkeim,⁶⁷ Turner,⁶⁸ și Goffman⁶⁹ arată că ritualurile reprezintă un cadru, o formă prefabricată a spațiului și timpului; ele structurează și ordonează viața comună a indivizilor prin interacțiuni care se repetă. Astfel, ele au rol normativ: încurajează sentimentul comunității, asigură condițiile unei comunicări între toți participanții, constituie un principiu moral aprioric care impune un consens social.

Un aspect important în cadrul manifestărilor comemorative ține de problema locului. Practicile de comemorare sunt îndeplinite în locuri care devin simboluri. Locul este scuarul gării de unde persoanele au fost urcate în trenuri și deportate în Siberia sau Kazahstan. Acesta este o dovadă a deportărilor, a represiunilor comuniste și oferă un răspuns nevoii de a avea dovezi reale ale evenimentelor. În fața gării feroviare din Chișinău există o placă comemorativă (dezvelită în 1989) ce marchează locul unui viitor monument în „memoria victimelor represiunilor staliniste” [ilustrația 4], însă construcția acestui monument întârzie.

Putem constata că aceste înscenări ale trecutului dureros se adresează unui public restrâns, persoanelor care au trăit aceleași experiențe. Eforturile victimelor de a transmite amintirile lor dureroase unui public mai larg sunt puține și timide. Una din aceste încercări este Muzeul Neamului.

Muzeul Memoriei Neamului

În continuare vom face o descriere a Muzeului Memoriei Neamului, muzeu care-și asumă rolul de a vorbi, în special noii generații, despre deportările, arestările și condamnările politice din perioada sovietică. Ne interesează: Cum abordează acest loc problematica deportărilor și lagărelor de concentrare sovietice? Cum se exprimă memoria aici?

Inițiativa înființării acestui muzeu aparține Asociației Victimelor Regimului Comunist și a Veteranilor de Război din Armata Română. Referitor la scopul și activitățile acestei asociații, Vadim Pirogan, în interviul acordat în iulie 2006, menționa următoarele:

La început căutam ajutoare pentru bătrâni, iar acum am rămas în asociație mai puțini și ne ocupăm de muzeu, cu păstrarea lui, cu vizitele elevilor, cărora le explicăm Adevărul. Le spunem așa cum este adevărul, care este ascuns cu mare grijă de comuniștii de astăzi și de dușmanii noștri. (...) Din partea guvernanților noștri nu avem nici un ajutor, tot ajutorul ne vine din străinătate. (...) N-am avut nici piedici din partea lor, ei nu se interesează – se interesează doar de monumentele eroilor sovietici. Pentru noi e important să păstrăm acest muzeu, căci la conducere o să vină mâine și alți oameni, care o să înțeleagă adevărul, o să știe... (...) Vin aici foști deținuți, deportați, mai discutăm, facem pomenire unor scriitori... Iată Cirunga, Țepordei, ne aducem aminte de acești oameni... În albumele astea punem mărturii... Noi facem ca istoria să fie cunoscută, istoria cea adevărată, nu cea mincinoasă de integrare.”⁷⁰

Putem constata cum noțiunea de Adevăr, de dezvăluire a adevărului, de datorie a memoriei, este pregnantă în discursul liderilor acestei organizații și esențială pentru realizarea proiectului de organizare a muzeului. A spune adevărul, datorie a martorului, a căuta Adevărul și Dreptatea sunt elementele principale ale dimensiunii epistemic-veritative a memoriei de care vorbea Paul Ricoeur.⁷¹

Acest muzeu, inaugurat în 2002, este amenajat cu ajutoare din străinătate, în special oferite de diaspora română din Canada, Franța și

SUA.⁷² Asociația beneficiază, de asemenea, de un grant oferit de Fundația Soros din Moldova. Cu banii adunați, clădirea, obținută de la primărie pentru sediul asociației, este privatizată ca muzeul „să rămână pe veci în istoria tragediei neamului nostru”⁷³.

Pentru realizarea acestui proiect membrii asociației sunt ajutați, consultați de istoricul Elena Postică, colaboratoare a Muzeului Național din Chișinău și coordonatoare a volumelor „Cartea Memoriei”,⁷⁴ datorită căreia, după Vadim Pirogan, s-a făcut un „muzeu frumos, de adevăr, care oglindește drama basarabenilor sub ocupație ruso-sovietică”.⁷⁵ Fotografii ale foștilor deportați și deținuți politici, albume de mărturie, cărți ce vorbesc despre deportările și represiunile comuniste fac parte din elementele acestui muzeu⁷⁶ [ilustrația 5].

Parcursul cronologic și tematic al muzeului începe cu anul 1918, când Sfatul Țării votează unirea Basarabiei cu România. În continuare sunt prezentate represiunile politice din primul an de instaurare a puterii sovietice în Basarabia. Urmează câteva relatări despre Mareșalul Antonescu și campania română în Est. Muzeul reabilitează figura mareșalului Ion Antonescu, acesta fiind apreciat pentru eliberarea Basarabiei de sub ocupația sovietică, după cum se vede și din argumentele la care a recurs Vadim Pirogan în timp ce-mi prezenta muzeul:

Mareșalul Ion Antonescu, care, cu toate că este criticat, dar el a jucat un rol pozitiv, a eliberat Basarabia, a fost un om cinstit. Mulți ne învinuiesc de Holocaust, da, au fost acele crime față de evrei, dar Antonescu a fost unul din conducătorii care nu a trimis nici un tren cu evrei în Germania, evreii erau duși în Transnistria, și poate nu i-ar fi dus, dar în 1940 când au venit rușii, evreii au jucat un rol negativ - i-au întâmpinat pe sovietici cu steaguri roșii, cu lozinci, și și-au bătut joc de refugiații din armata romană care se retrăgea, de asta evreii din Basarabia au fost duși în Transnistria, dar evreii din Regat nu au prea suferit.”⁷⁷

Ne întrebăm în ce măsură este suficient a prezenta, a recunoaște anumite crime și a oculta altele, sau a le justifica? Memoria nu este niciodată restituirea integrală a trecutului, ci întotdeauna și numai o alegere și o construcție.⁷⁸

Vizitarea muzeului continuă cu prezentarea unor organizații de rezistență antisovietică. Cei care s-au opus puterii sovietice sunt prezentați drept „martiri și patrioți ai neamului românesc”. Alte materiale

expuse se referă la viața basarabenilor în locurile de deportare. În încheiere, vizitatorului i se aduc la conștiință evenimentele ce se referă la mișcarea națională de la sfârșitul anilor '80 (cu liderii acesteia: Leonida Lari, Ion Hadârcă, Ion Ungureanu, Grigore Vieru) și la conflictul armat din Transnistria.

Acest muzeu, ai cărui inițiatori s-au angajat într-o luptă pentru informație și adevăr, vrea să se adreseze în mare parte noii generații. Vadim Pirogan menționa: „am dorit să fac acest muzeu adevărat al celor care au trecut prin iadul sovietic, cu documente și exponate, ca tinerele generații să-și dea seama de pericolul rus și de șovinismul sovieticilor care ne-au furat Basarabia și Bucovina și ne-a ucis o bună parte din popor”.⁷⁹ Prin evocarea „pericolului rus” și a imaginii „Basarabiei victimă a șovinismului sovieticilor”, miza acestui muzeu este de a înscrie istoria deportărilor și represiunilor politice într-un discurs naționalist românesc, discurs care mobilizează concepte ca „adevărat patriot al neamului românesc”, „român cu suflet mare”, „suflet de român”, „Țara”.

Am putea susține că acest Muzeu are o vizibilitate redusă în spațiul public moldovenesc. Încăperea Muzeului, care se află la parterul unui bloc de locuit, se lasă greu reperată printre alte clădiri. Din spusele ghidului muzeului – fostă deportată, care în discursul ei amestecă amintiri trăite și cunoștințe istorice acumulate sporadic – , am putea înregistra în jur de zece vizite colective pe lună. Vizitatorii sunt în mare parte elevi de la liceele din orașul Chișinău.

Câteva concluzii generale

Recunoașterea victimelor este un proces de negociere socială și simbolică. Victimele cer justiție, dreptate și repararea prejudiciilor pe care le-au suferit. Ele revendică, de asemenea, înălțarea unui monument în memoria victimelor regimului sovietic și reclamă condamnarea publică a represiunilor, însă se confruntă cu indiferența socială și politică. Vadim Pirogan remarcă în interviul acordat că mărturiile lui nu se vând, adică societatea moldavă nu este interesată de tragediile, dramele prin care aceste persoane au trecut. Așteptările și revendicările de recunoaștere se datorează unor experiențe tragice de umilințe și stigmatizări, unor sentimente de frustrare și marginalizare.

În condițiile în care victimele nu se bucură de o recunoaștere socială, practicile de comemorare au o importanță deosebită, ele evocă amintirea

suferințelor îndurate și onorează morții înmormântați în locurile de deportare. Dincolo de acest rol de purificare și eliberare, ele integrează victimele într-o „comunitate de destin”. Manifestările comemorative ale deportărilor în masă din perioada sovietică sunt inițiative ale asociațiilor de victime, nu există eforturi oficiale de comemorare și condamnare a crimelor regimului sovietic.

Prin crearea asociațiilor, victimele obțin o vizibilitate social-administrativă și politică. În afara acestor aspecte tehnice, asociațiile sunt locuri de sociabilitate și solidaritate care se adresează celor care au trăit aceeași experiență. Victimele nu au forțe, mijloace pentru a transmite amintirile dureroase ale represiunilor unui public mai larg.

NOTE

- ¹ Vezi A. Brossat, S. Combe, J. Potel, J.-Ch. Szurek, *A l'Est, la mémoire retrouvée*, La Découverte, Paris, 1990.
- ² *Idem*.
- ³ La nivel oficial, cele mai semnificative acțiuni de recuperare a memoriei și a adevărului istoric sunt legate de schimbarea denumirilor de străzi: astfel, bulevardul Lenin din centrul orașului Chișinău, devine bulevardul Ștefan cel Mare. Alte schimbări se referă la predarea istoriei în școli: orele de istorie a URSS și a RSSM sunt înlocuite cu ore de istorie universală și de istorie a românilor. Aceste schimbări traduc voința elitelor politice din perioada anilor 1989-1994 de a se desprinde de regimul sovietic și de a justifica crearea noului stat.
- ⁴ Politica de *glasnosti* sau de transparență presupunea dreptul *omului sovietic* la un mai mare volum de informație și la o relativă libertate de exprimare. Analizând raportul între intelectuali și cenzură în perioada restrucurării, Iulia Zaretskaia-Balsente arată că miza politicii de *glasnosti* era de a ameliora sistemul sovietic cu ajutorul intelectualilor și nu de a-l transforma. Însă accesul la adevărul istoric care se făcea, în special, prin intermediul literaturii, cinematografului, artei, a unor dezbateri istorice televizate, a erodat legitimitatea sistemului sovietic până la prăbușirea lui. Vezi IOULIA ZARETSKAIA-BALSENTE, „La censure à l'époque de la perestroïka : le passé surmonté ? De la symbiose forcée à la scission inévitable”, *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 2002, vol. 33, n°1, pp. 113-147.
- ⁵ Prin romanul „Povara bunătații noastre” scriitorul Ion Druță condamnă foamea din 1946-1947 încă în perioada „stagnării” brejneviste. Acest roman este cenzurat de către conducerea comunistă de la Chișinău, însă are „undă verde” la Moscova, unde este publicat inițial la editura *Izvestia* și mai târziu o altă ediție apare la editura *Molodaia Gvardia*. După cum atestă majoritatea istoricilor, foamea din 1946-1947 este cauzată nu doar de greutățile postbelice (pierderi de război, seceta din 1946 etc), ci se datorează în mare parte politicii promovate de autoritățile sovietice, deoarece din cauza cotelor mari de predare obligatorie a cerealelor către stat (așa-zisa *postavca*), țăranii au fost privați de ultimele provizii de pâine, iar ajutoarele primite cu mari întâzieri au fost limitate și repartizate în mod abuziv. Conform istoricului Mihai Gribincea, foamea a provocat moartea a cel puțin 216.000 de persoane. Vezi Mihai Gribincea, *Basarabia în primii ani de ocupație sovietică, 1944-1950*, Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 64. Pentru mărturiile ale supraviețuitorilor, documente și fotografii de arhivă, vezi Larisa Turea, *Cartea foamei*, Curtea Veche, București, 2008.
- ⁶ În vederea unei succinte prezentări istorice a represiunilor comuniste din RSSM vezi Igor Cașu, „Gulagul basarabean: deportări, represiuni, foame (1940-1941, 1944-1951)” în Ruxandra Cesereanu (coord.), *Comunism și represiune în România. Istoria tematică a unui fratricid național*, Polirom, Iași, 2006.

- 7 În acest sens am putea semnala câteva monografii: Pasat Valeriu, *Trundnye stranitzы istorii Moldovy, 1940-1950* gg., Moscova, 1994; Pasat Valeriu, *Asprul adevăr al istoriei. Deportări de pe teritoriul RSS Moldovenești în anii '40-'50*, Institutul de Istorie al Academiei de Științe, Chișinău, 2000; Postica Elena, *Rezistența sovietică în Basarabia. 1944-1950*, Știința, Chișinău, 1997; Șișcanu, Ion, *Deștărânierea bolșevică în Basarabia*, Editura Adrian, Chișinău, 1994; Șișcanu Elena, *Regimul totalitar bolșevic în RSSM (1940-1952)*, Civitas, Chișinău, 1997; Șișcanu Ion, *Raptul Basarabiei. 1940*, Ago Dacia, Chișinău, 1993; Stavila Veaceslav, *De la Basarabia românească la Basarabia sovietică, 1939-1945*, Chișinău, 2000; Țurcanu Ion, *Moldova antisovietică. Aspecte din lupta basarabenilor împotriva ocupației sovietice. 1944 – 1953*, Prut International și Știința, Chișinău, 2000.
- 8 Ion Țurcanu, *Istoricitatea istoriografiei. Observații asupra scrisului istoric basarabean*. ARC, Chișinău, 2004, p. 219.
- 9 După o perioadă scurtă în care istoricii au avut acces la numeroase dosare, inclusiv din arhivele fostului KGB de la Chișinău, accesul la arhivele perioadei staliniste este restricționat odată cu victoria Partidului Democrat-Agrar la alegerile parlamentare din februarie 1994.
- 10 Persoanele deportate sau arestate în perioada stalinismului au fost etichetate drept „dușmani ai poporului”, purtând acest stigmat și după eliberarea lor din lagărele sovietice și din locurile de strămutare. Am putea spune că după eliberare victimele sunt supuse unui al doilea val de reprimări, psihologice și sociale, deoarece aveau un șir de restricții de călătorie, de angajare și altele, iar pentru traumatismele suferite nu exista un spațiu de recunoaștere și prin consecință nici anumite structuri de sprijin. Astfel, dorința de a vorbi era resimțită de majoritatea ca ceva șocant, însă, din cauza fricii, victimele preferau să sufere în tăcere – nici în familie nu se vorbea despre deportări și represii, acestea fiind subiecte tabu în perioada sovietică.
- Despre soarta supraviețuitorilor lagărelor sovietice, despre problemele fizice, psihosociale și politice legate de eliberarea și reabilitarea deținuților politici în perioada sovietică vezi Nanci Adler, „Life in the ‘Big Zone’: The Fate of Returnees in the Aftermath of Stalinist Repression”, *Europe-Asia Studies*, Vol. 51, No.1, 1999, pp. 5-19; Nanci Adler, *Beyond the Soviet System. The Gulag Survivor*, Transaction Publisher, New Brunswick and London.
- O prezentare istorică a celor două campanii de destalinizare („dezghețul” hruciovist și restructurarea gorbaciovistă) și a complicatei proceduri de reabilitare a victimelor stalinismului în perioada sovietică oferă lucrarea lui Kathleen E. Smith, *Remembering Stalin’s Victims: Popular Memory and the End of the USSR*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1996.
- 11 Prin textele memorialistice apărute după dezmembrarea URSS victimele fac un efort de interpretare a amintirilor traumatizante ale opresiunii sovietice. Vezi: Costenco Nicolai, *Povestea Vulturului*, Editura ARC, Chișinău, 1998; Cozmin Feodosia, *Poveste amară. Nuvelă documentară*. Chișinău, Hyperion, 1992; Crihan Dumitru, *Invitație în iad*, Știința, Chișinău, 1998; Cutasevici

- Gheorghe, *Evadarea sau prima confruntare cu umbrele*, Labirint, Chișinău, 2003; Moraru Ion, *Pustiirea*, PRAG-3, Chișinău, 2005; Pirogan Vadim, *Cu gândul la tine Basarabia mea. Din mărturiile unui vinovat fără vină*, Ed. Enciclopedică Gh. Asachi, Chișinău, 1995; Pirogan Vadim, *Pe drumurile pribegiei*, Tipografia Centrală, Chișinău, 1999; Pirogan V., Șerbacov V., *Calvarul*, Editura UPS „I. Creangă”, Chișinău, 2005; Marinat, Alexei, *Eu și lumea. Proză documentară*. Editura Uniunii Scriitorilor, Chișinău, 1999; Saka, Serafim (coord.), *Basarabia în Gulag*, Editura Uniunii Scriitorilor, Chișinău, 1995; Ștefan Tudor (coord.), *Satana pe pământ (Mărturii despre anii de foamete și deportări)*, Universitas, Chișinău, 1992; Ursachi Mihail, *Organizația Națională din Basarabia „Arcașii lui Ștefan”. Amintiri*. Museum, Chișinău, 2001.
- 12 Iurie Colesnic „Reabilitarea Memoriei”, prefață la lucrarea lui Vadim Pirogan „Cu gândul la tine, Basarabia mea..” *op. cit.*
- 13 Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Albin Michel, Paris, 1997 [1950].
- 14 Jeffrey J. Olick și Joyce Robbins, „Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices”, *Annual Review of Sociology*, Vol.24, 1998, 105-140, p. 112.
- 15 Traducerea noastră (t.n.) pentru: „the varieties of forms through which we are shaped by the past, conscious and unconscious, public and private, material and communicative, consensual and challenged”, *Ibidem*.
- 16 Latour Bruno, *Changer de société, refaire de la sociologie*, La Découverte, Paris, 2007.
- 17 Berliner David, “The abuses of memory: reflections on the memory boom in anthropology”, *Anthropological Quarterly*, 2005, winter, 78, 1, pp. 197-211; Winter Jay, “The generation of memory. Reflections on the memory boom in contemporary historical studies”, *German Historical Institute*, 2000, 27
- 18 Conceptul de memorie, de altfel ca și cel de identitate, este criticat pentru caracterul său polisemic și controversat. Noțiunea de memorie include toate formele de prezență a trecutului. Ea se opune istoriei care se vrea critică și care pretinde să spună „adevărul” despre trecut. „Memoria” semnifică confruntare, efort de a înțelege trecutul, control, judecată utilizări politice ale trecutului etc. Vezi Lavabre Marie-Claire, „Usage et mésusages de la notion de mémoire”, *Critique internationale*, nr. 7, april 2000, p.48-57. Studiile care vizează „memoria” sunt numeroase. M. C. Lavabre menționează că problema memoriei are un dublu aspect: pe de-o parte, memoria este un concept în științele sociale, un concept polisemic și controversat și, pe de altă parte, memoria este un fenomen social produs de actorii sociali și /sau politici. Pornind de la scrierile franceze, autoarea oferă un bilanț al istoriei noțiunii de memorie delimitând trei mari curente: primul se referă la conceptul de „locuri ale memoriei”, propus de Pierre Nora și pe larg exportat în afara Franței, al doilea ține de fenomenologia memoriei lui Paul Ricoeur și al treilea face trimitere la „cadrele memoriei”, abordare ce pornește de la

- Maurice Halbwachs și care vizează condițiile sociale de organizare și reorganizare a memoriei.
- Vezi Marie-Claire Lavabre, „Paradigmes de la mémoire”, in *Transcontinentales*, 2e semestre, n°5, 2007.
- 19 Principalele ziare consultate sunt: *Moldova Socialistă /Moldova Suverană* (1989-2002); *Glasul* (1989-1993); *Jara* (1991-1993); *Literatura și Arta* (1989-2003), *Timpul* ș.a.
- 20 Am efectuat 15 interviuri semi-directive. Interviul, spre deosebire de o anchetă bazată pe chestionar, se caracterizează printr-un contact direct între cercetător și interlocutorii săi și printr-o mai mică direcționare a anchetei și o mai mare suplețe a dispozitivului de cercetare care permite culegerea anumitor informații, percepții și interpretări ale repondenților respectând propriile lor cadre de referință. Interviul semi-directiv este, probabil, cel mai utilizat în cercetarea socială. El este semi-directiv în sensul că nu este complet deschis, ca interviul liber și nici limitat la un număr de întrebări precise, ca interviul directiv, cercetătorul dispunând de o serie de întrebări deschise, sub forma unui ghid de interviu. Întrebările nu sunt puse în ordinea stabilită, ci în funcție de fluxul conversațional și reacțiile interlocutorului.
- F. Nils et B.Rime, „L’interview”, în S. Moscovici et F. Buschini (dir.), *Les methodes des sciences humaines*, PUF, Paris 2003, p. 166 – 185; R. Quivy et L. V. Campenhoudt, *Manuel de recherche en sciences sociales*, Dunod, Paris 1995, p. 194-198; A. Mucchielli, *Les methodes qualitatives*, PUF, Paris 1991
- 21 „Legea Republicii Moldova privind reabilitarea victimelor represiunilor politice săvârșite de regimul comunist totalitar de ocupație (7 noiembrie 1917 -23 iunie 1990)”, nr.1225 din 08.12.92, în *Monitorul Oficial* nr.12/363 din 30.12.1992.
- În 1994 din titlul acestei legi este exclusă sintagma „săvârșite de regimul comunist totalitar de ocupație (7 noiembrie 1917 -23 iunie 1990)”. Această schimbare, care, după părerea noastră, încearcă să camufleze un vădit conflict de opinii și atitudini față de trecutul sovietic și față de Rusia, este făcută de un parlament dominat de Partidul Democrat Agrar din Moldova, care anulează un șir de reforme inițiate de Frontul Popular din Moldova la începutul anilor '90.
- 22 Articolul 1 al *Legii* citate mai sus. Sublinierea, care ne aparține, pune în evidență trei tipuri de enumerări pe care se sprijină definiția noțiunii de represiune politică: 1. enumerarea motivelor, cauzelor represiunilor (naționale, politice, sociale, religioase); 2. enumerarea formelor de constrângere (deportare, exil, detenție etc.); 3. enumerarea tipurilor de decizii în baza cărora au fost săvârșite represiunile (decizii administrative, judiciare și extrajudiciare).
- 23 Pe teritoriul fostei Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești au loc trei valuri de strămutare forțată a populației. În primul an de instaurare a puterii sovietice în Basarabia, în noaptea de 12 spre 13 iunie 1941, sunt deportate

- 13 885 persoane (capii familiilor acestora, 4 507 persoane, sunt arestați și duși în lagărele sovietice). După reanexarea Basarabiei la URSS are loc operația cu denumirea conspirativă „Sud”, din 5 spre 6 iulie 1949, când sunt deportate în Siberia și Kazahstan în jur de 30.050 de persoane calificate drept „elemente chiaburești naționaliste”. Operația „Nord” din noaptea de 1 spre 2 aprilie 1951 vizează deportarea a 2.617 persoane, slujitorii ai cultelor, în special membrii sectelor religioase (cei mai mulți au fost „martorii lui Iehova”). Aceste date sunt prezentate de Valeriu Pasat, *Asprul adevăr al istoriei. Deportări de pe teritoriul RSS Moldovenești în anii '40-'50*, Institutul de Istorie al Academiei de Științe, Chișinău, 2000, p. 87, p.241.
- 24 În 1956 în URSS are loc Congresul al XX-lea al PCUS la care N. Hrușciov prezintă raportul despre cultul personalității lui Stalin. Acest congres condamnă crimele staliniste și este un început de reabilitare în masă a victimelor represiunilor comuniste. Anularea restricțiilor privind locul de trai al deportaților și eliberarea lor de sub supravegherea administrativă a organelor miliției (Ministerului Afacerilor Interne) se face în baza Ucazului Sovietului Suprem din 1958. Astfel, în anii '50 începe o etapă complicată de întoarcere acasă a „strămutaților”. Potrivit datelor KGB din RSSM, în august 1961 fuseseră eliberate din așezările speciale 14.902 familii (din cele 15.486 familii deportate din Moldova în ani diferiți), dintre acestea 5.747 de familii au fost eliberate cu interdicția de a locui în Moldova. Vezi Valeriu Pasat, *op. cit.* p. 355.
- 25 Expresia aparține intelectualul polonez Adam Michnik. Vezi Georges Mink, „L'Europe et ses passés 'douloureux' : stratégies historicisantes et usages de l'Europe” în Georges Mink et Laure Neumayer (dir.), *L'Europe et ses passés douloureux*, La Découverte, Paris, 2007, p. 20.
- 26 Ștefan Melnic, „Mărul discordiei”, în *Literatura și Arta*, 8 august 1991.
- 27 Terenurile agricole, pădurile și plantațiile multianuale nu se restituie.
- 28 Conform legii din 1992 (art.21), victimele (invalidi și pensionari) beneficiau de înlesniri din partea statului, printre care facilități de transport și asistență medicală, facilități de plată a serviciilor comunale și a impozitelor, a cheltuielilor necesare pentru asigurarea cu lemne și cărbuni. De asemenea, victimele aveau înlesniri și priorități pentru tratamentele în stațiuni balneare și cazare în aziluri. În 2000, aceste înlesniri sociale sunt anulate în conformitate cu *Legea cu privire la Protecția Socială specială a unor categorii de populație* nr.933-XIV din 14 aprilie 2000.
- 29 Vezi Alexandru Postică, Pavel Postică, *Analiza legislației cu privire la reintegrarea victimelor represiunilor politice în drepturi civile*, Expert Grup, ADEPT, Chișinău, 2007.
- 30 Vlad Cubreacov, deputat în Parlamentul RM, membru al partidului Popular Creștin Democrat, *Stenograma dezbaterilor parlamentare din 18 mai 2006*, www.parlament.md, document consultat pe 20 decembrie 2007.
- 31 Ala Parasca-Hitov, deportată în Asia Mijlocie la 13 iunie 1941 când avea 12 ani, membru al Asociației Foștilor Deportări și Deținuți Politici; interviu

realizat pe 7 decembrie 2007 în română la sediul asociației, durata interviului: 45 minute.

32 Larisa Stanchevici, deportată în Siberia la 6 iulie 1949 (avea 16 ani), membru al Asociației Victimelor Regimului Comunist și Veteranilor Armatei Române, interviuată pe 16 februarie 2008, durata: 1h 10 min, interviul a avut loc în limba română la domiciliul persoanei.

33 Fost deținut politic, condamnat la 10 ani de detenție în lagărele sovietice, membru al Asociației Victimelor Regimului Comunist și Veteranilor Armatei Române interviuat: 16 februarie 2008, în română.

34 Georges Mink, „Introduction. L'Europe et ses passés 'douloureux' : stratégies historicisantes et usages de l'Europe”, Georges Mink et Laure Neumayer (direction), *L'Europe et ses passés douloureux*, La Découverte, Paris, 2007, p. 20.

35 În 1949 este deportat în Siberia împreună cu familia (tatăl lui este arestat pentru neachitarea impozitelor la stat). În 1965 Mihai Moroșanu, fiind student la Universitatea Tehnică din Chișinău, este acuzat de naționalism pentru că adună semnături împotriva demontării monumentului Ștefan cel Mare din fața parcului central și a amplasării lui în alt loc, și pentru faptul că pledează pentru introducerea „limbii moldovenești” în instituțiile superioare de învățământ din RSSM și trecerea acestora la grafie latină. În urma acestor acuzații în 1966 este condamnat de către Judecătoria Supremă a RSSM la trei ani privațiune de libertate.

„Calvarul continuă. Interviu cu Mihai Moroșanu, președintele Asociației Victimelor Regimului Totalitar Comunist” în *Literatura și Arta*, 25 aprilie 1996.

36 Maria Sârbu „Dureri și speranțe. Reflecții de la Congresul Asociației Victimelor represiunilor staliniste”, *Moldova Suverană*, 11 iulie 1990.

37 Membrii Frontului Popular din Moldova (1989-1992) erau, în mare parte, scriitori, artiști și istorici care s-au mobilizat la sfârșitul anilor '80 pentru renașterea culturii românești și recunoașterea limbii române în Moldova. Adepți ai Frontului Popular erau și unii oameni politici, comuniști reformatori, care considerau mișcarea națională o oportunitate, o posibilitate de a îndepărta de la putere membrii conservatori ai partidului comunist, susținători ai brejnevismului. În 1990 Frontul Popular se opune Partidului Comunist la alegerile în Sovietul Suprem al RSSM, alegeri în baza cărora se formează primul Parlament al Republicii Moldova.

38 Vezi „Noi căutăm dreptate”, *Moldova Suverană*, nr. 214, 5 octombrie 1991 (despre întâlnirea lui Mircea Snegur, președintele de atunci al Republicii Moldova, cu reprezentanți ai Asociației Victimelor Regimului Comunist care cer să fie pus în discuție de către Parlament proiectul de lege cu privire la restabilirea drepturilor victimelor represiunilor politice); „Apel al Consiliului executiv al Asociației Victimelor Regimului Totalitar Comunist din Moldova către Parlamentul Republicii Moldova”, *Moldova Suverană*, nr. 5, 10 ianuarie 1992. (Prin acest apel Asociația Victimelor Regimului Totalitar Comunist

- din Moldova se arată indignată de felul cum se desfășoară în Parlament dezbaterile proiectului de lege. „Cu privire la reabilitarea victimelor represiunilor politice săvârșite de regimul comunist totalitar în anii 1917-1991, repunerea lor în drepturi, restituirea averii și repararea prejudiciilor aduse acestor persoane”); „Victimele regimului totalitar comunist cer ajutor”, *Moldova Suverană*, nr.76, 6 iunie 1992; „Cerem reabilitare politică și materială”, *Moldova Suverană*, nr. 160, 3 noiembrie 1992.
- ³⁹ Alexandru Usatiuc este unul din inițiatorii „Frontului Național Patriotic” (1949 și reactivat în 1969), organizație ce-și propunea unirea RSSM cu România, invocând faptul că atât România cât și Uniunea Sovietică sunt state socialiste. Principalii membri ai acestei mișcări sunt arestați la o lună după ce Usatiuc a adresat lui Ceaușescu o scrisoare în care cerea unirea Basarabiei cu România.
- ⁴⁰ Dinu Mihail, „Pe Usatiuc îl obosește numai lipsa de activitate”, *Țara*, 25 februarie, 1992.
- ⁴¹ „Nuremberg 2”, *Țara*, nr. 34-35, august 1991.
- ⁴² „Să intentăm procesul „Nuremberg-2”, *Moldova Suverană*, Nr. 208, 5 octombrie 1991.
- ⁴³ „Pe Usatiuc îl obosește numai lipsa de activitate” *op.cit.*
- ⁴⁴ „Lege cu privire la veterani”, nr. 190-XV din 08.05.2003 în *Monitorul Oficial* al RM nr.84-86/392 din 16.05.2003.
- ⁴⁵ „Suntem numiți fasciști până astăzi. Tot mai puțini și mai nedreptățiți”, *Ziarul de Gardă*, 28 aprilie 2005.
- ⁴⁶ Gheorghe Ghimpu, fost deținut politic, este arestat fiind membru al Frontului Național-Patriotic din Basarabia și Bucovina și condamnat în 1972 în lagărele de concentrare din Mordovia și Perm ale Gulagului sovietic la 6 ani de privațiune de libertate. În perioada restructurării este membru activ al Mișcării de Renaștere Națională, deputat în primul parlament al Republicii Moldova (1990-1994), autor al proiectului de Lege privind reabilitarea victimelor represiunilor comuniste. Este promotorul unui discurs proromânesc și luptă pentru demonstrarea românității populației de la Est de Prut. Vezi Gheorghe Ghimpu, *Conștiința Națională a Românilor moldoveni*, Garuda-Art, Chișinău, 2002.
- ⁴⁷ Gheorghe Ghimpu, „Comunismul la stâlpul infamiei”, *Literatura și Arta*, 5 octombrie 2000 și 2 noiembrie 2000.
- ⁴⁸ Dintr-o perspectivă primordialistă și /sau etno-naționalistă, „naționalismul român”, al cărui promotor principal a fost la începutul anilor '90 Frontul Popular din Moldova, apară ideea limbii și identității române considerată ca identitatea veritabilă și autentică a populației majoritare a republicii și pledează pentru reunificarea Republicii Moldova cu România. Referitor la criza și conflictele legate de chestiunea etnică și/sau identitară în Republica Moldova vezi Tamara Caraus, „National identity: invention or necessity? Case study: Republic of Moldova”, în *New Europe College, Regional Program, Yearbook 2001-2002*, Universul, 2003; Elena Oteanu, „L'identité moldave : cible de

- la nation ou facteur de la scission”, în *New Europe College, Regional Program, Yearbook 2005-2006*; Cătălina Zgureanu-Gurăgață, „Ce fel de discurs politic ‘naționalist’ pentru Republica Moldova (1991-2005)”, în Monica Heintz (coord.), *Stat slab, cetățenie incertă. Studii despre Republica Moldova*, Curtea Veche, București, 2007.
- 49 Vezi programul acestui partid pe www.e-democracy.md, consultat la 21 martie 2008.
- 50 Dumitru Margine (membru al Comitetului executiv al Asociației Victimelor Regimului Comunist), „Atitudini și divergențe” în *Literatura și Arta*, 11 iulie 1989.
- 51 Valentina Sturza, deportată în Kazahstan împreună cu familia în 1940 (avea 11 ani), președinte al Asociației Foștilor Deportați și Deținuți Politici, interviu realizat în română pe 11 iulie 2006 la sediul Asociației, durata: 45 minute. Ilustrațiile sunt realizate de autorul studiului.
- 52 „Proteste ale foștilor deportați continuă”, www.azi.md, 2 noiembrie 2007; „Azi foștii deportați pichetează. Oamenii cer despăgubirile averilor naționalizate”, *Timpul*, 1 noiembrie, 2007; „Foștii deportați au ieșit iarăși în stradă”, *Timpul*, 2 noiembrie 2007.
- 54 „Cerem Rusiei să plătească despăgubirile”, *Literatura și Arta*, 20 februarie, 1997.
- 55 Alexei Marinat, „Memorialul victimelor staliniste”, în *Literatura și Arta*, 4 mai 1989.
- 56 Primăria Chișinău oferă victimelor indemnizații a câte 500 de lei md., ceea ce este echivalentul a aproximativ 40 de euro.
- 57 T.n. pentru: „semence de remémoration”. Vezi Halbwachs Maurice. *La mémoire collective*, Edition critique établie par Gérard Namer, Albin Michel, Paris, 1950/1997, p. 55.
- 58 T.n. pentru: „point d’appui”. *Ibidem*, p. 193.
- 59 Maria Sârbu „Dureri și speranțe. Reflecții de la Congresul Asociației Victimelor Represiunilor Staliniste”, *Moldova Suverană*, Nr. 159, 11 iulie 1990.
- 60 Dramaturgia socială este o abordare dezvoltată de sociologul american Erving Goffman care s-a preocupat să înțeleagă modurile în care sinele individual se prezintă în viața socială concepută de acest autor, drept un spectacol, iar individualitățile, actorii ei. Vezi Erving Goffman, *Viața cotidiană ca spectacol*, Comunicare.ro, București, 2003.
- 61 *Idem*, p. 58.
- 62 Victor Turner, *Dramas, fields and metaphors. Symbolic action in human society*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1974, p.55.
- 63 Feodosia Cozmin, 11 decembrie 2007.
- 64 Larisa Stanchevici, deportată în Siberia pe 6 iulie 1949 (la 16 ani), membru al Asociației Victimelor Regimului Comunist și Veteranilor Armatei Române, interviuată pe 16 februarie 2008, durata: 1h 10 min, interviul a avut loc în limba română la domiciliul persoanei.

- 65 Vezi Wulf et al., *Penser les pratiques sociales comme rituels. Ethnographie et genèse de communautés*, L'Harmattan, Paris, 2004.
- 66 Halbwachs Maurice. *La mémoire collective*, op. cit.
- 67 Durkheim, Emile, *Les formes élémentaires de la vie religieuse : le système totémique en Australie*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1937 [1912].
- 68 Turner, Victor, *The ritual process: structure and anti-structure*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969.
- 69 Goffman, Erving, *Interaction ritual: essays on face-to-face behavior*, London, Allen Lane the Penguin Press, 1967; Goffman, Erving, *Frame analysis: an essay on the organization of experience*, Boston, Northeastern University Press, 1986.
- 70 Vadim Pirogan, fost deținut politic, arestat la 17 ani ca „spion român”, a stat 5 ani(1941-1946) în unul din lagărele cu regim aspru din Irkutsk; președinte al Asociației Victimelor Regimului Comunist și Veteranilor Armatei Române (1998-2006), inițiatorul Muzeului „Memoria Neamului”, interviul a fost realizat în română pe 28 iulie 2006 la sediul asociației, durata interviului: 1h.
- 71 Paul Ricoeur, *Memorie, istorie, uitare*, Armacord, Timișoara, 2001, p. 74.
- 72 Printre cei care au oferit ajutor la crearea acestui muzeu sunt Sergiu Grossu (refugiat în Franța), Nicolae Dima, președintele Asociației „Avram Iancu” (asociația Românilor din America) și alții.
- 73 Vadim Pirogan și Petru Movilă, *Destine românești*, Tipografia Centrală, Chișinău, 2003, p. 288.
- 74 Această lucrare apărută în 4 volume cuprinde listele persoanelor deportate în perioada sovietică clasificate în funcție de localitățile din Republica Moldova.
- 75 Vadim Pirogan „Istoria unui muzeu”, în Vadim Pirogan și Petru Movilă, *Destine românești*, Tipografia Centrală, Chișinău, 2003, p. 291.
- 76 A mai existat un Muzeu, numit „Muzeul comemorativ al jertfelor regimului comunist” creat în 1996 de către Asociația Foștilor Deținuți Politici condusă de Alexandru Usatiuc și de care se ocupa Mihai Ursachi, fost deținut politic, membru al organizației antisovietice „Arcașii lui Ștefan”. Când Asociația a devenit Partid, materialele au fost transmise Muzeului Național de Istorie și lăsate fără viața nefiind expuse publicului. Acestea sunt preluate și utilizate de inițiatorii Muzeului Memoriei Neamului. Vadim Pirogan „Istoria unui muzeu” în Vadim Pirogan și Petru Movilă, *Destine românești*, Tipografia Centrală, Chișinău, 2003, p. 289.
- 77 Vadim Pirogan, interviu.
- 78 Halbwachs Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Albin Michel, Paris, 1995; Tzvetan Todorov, *Les abus de la mémoire*, Arlea, Paris, 1995.
- 79 Vadim Pirogan „Istoria unui muzeu” op.cit. p. 290.

Imagini*

1. Protestele foștilor deportați în fața clădirii Guvernului Republicii Moldova, 6 iulie 2007.

* Imaginile sunt realizate de autorul studiului

2. Ceremonia religioasă pentru comemorarea persoanelor decedate în Siberia și Kazahstan, 6 iulie 2007.

3. Ferăstrăul și toporul evocă amintirea condițiilor dificile de muncă și de trai din Siberia, 6 iulie 2008.

4. Placa comemorativă ce marchează locul unui viitor monument în amintirea victimelor represiunilor staliniste, 6 iulie 2008.

5. Muzeul Memoriei Neamului, imagine de ansamblu, aprilie 2008.

VICTIMES ET PRATIQUES COMMEMORATIVES : UNE SOCIO-ANTHROPOLOGIE DU « MONDE DE LA MEMOIRE » DES REPRESSIONS COMMUNISTES EN REPUBLIQUE DE MOLDAVIE

Introduction

L'effondrement de l'URSS entraîne un processus de réorganisation et de récupération de la mémoire sociale et nationale dans les nouveaux Etats émergents¹. La « mémoire retrouvée »² justifie la rupture du régime soviétique et rend légitime la proclamation de l'indépendance³.

Les premiers qui se mobilisent pour la récupération et le rétablissement de la mémoire et de l'histoire sont les écrivains et les journalistes qui, encouragés par la politique de *glasnost* de la période de *perestroïka*, abordent des sujets *tabous* pour la propagande soviétique⁴. Par conséquent, à la fin des années 1980 la presse moldave abonde de témoignages et de matériaux qui parlent de la famine de 1946-1947⁵ et des répressions politiques des années 1940-1950⁶. Ces sujets sont ultérieurement privilégiés par les historiens moldaves⁷ qui, même après l'indépendance, se confrontent aux problèmes d'accès limité aux « mystérieuses et presque inaccessibles »⁸ archives de l'ex-KGB, actuellement – le Service d'informations d'Etat⁹.

Dans le sillage de ces actions de rétablissement de la mémoire et de la « vérité » historique les victimes du régime passé ont un rôle important. Car, après des années de stigmatisation¹⁰ et de mutisme social, elles obtiennent le droit de rompre le silence et de parler de leurs souffrances. En faisant l'effort d'interpréter le passé et de donner une preuve de leur statut de victimes elles témoignent et « réhabilitent la mémoire »¹¹. Elles réclament la reconnaissance et la réparation des préjudices subis et des souffrances endurées pendant la période soviétique. En tenant compte du fait que le rôle et le statut des victimes dans la société sont liés à la problématique de la mémoire, dans cette étude on s'emploie à explorer

la mémoire des répressions communistes à partir des actions engagées par ces acteurs qui sont les principaux *porteurs* et *entrepreneurs* du « monde de la mémoire »¹² des répressions politiques de la période soviétique.

Suivant la démarche proposée par les chercheurs Jeffrey J. Olick et Joyce Robbins on va chercher « to distinct sets of mnemonic practices in various social sites, rather than to collective memory as a thing »¹³. Ces pratiques mnémoniques ou pratiques de la mémoire sont « différentes formes par lesquelles le passé est évoqué et ajusté au présent d'une manière consciente ou inconsciente, publique ou privée, matérielle ou orale, consensuelle ou conflictuelle »¹⁴. De cette façon, on va penser la mémoire comme un processus, un phénomène social, un enjeu, une revendication, une ressource et non comme une chose, un concept, un objet théorique. Guidée par le conseil du Bruno Latour, on va « suivre les acteurs eux-mêmes »¹⁵. Cette démarche nous protège du « boom »¹⁶ des études sur la « mémoire » dans les sciences sociales¹⁷. La problématique de la mémoire revêt une double dimension : d'une part, la mémoire est un concept des sciences sociales, un concept polysémique et controversé et, d'autre part, la mémoire est un phénomène social produit par les acteurs sociaux et/ou politiques. Partant des écrits français, Marie-Claire Lavabre offre un bilan de l'histoire de la notion de mémoire en délimitant trois grands paradigmes. Le premier paradigme vise la notion des « lieux de mémoire », associée au nom de Pierre Nora et largement exportée hors de la France. Le deuxième est lié au « travail de mémoire » de Paul Ricœur et le troisième grand paradigme nous renvoie aux « cadres de la mémoire » de Maurice Halbwachs, approche qui montre les conditions sociales d'organisation et de réorganisation de la mémoire¹⁸.

Notre réflexion (socio-anthropologie de la mémoire) s'articule autour de questions suivantes : qui sont les victimes du régime passé ? Que signifie la réhabilitation des victimes des répressions politiques ? Comment les victimes réactivent et mobilisent-elles les souvenirs traumatiques ? Comment utilisent-elles ces souvenirs pour justifier certaines revendications et attentes de reconnaissance sociale ? Comment commémorent-elles les déportations de la période soviétique ? Quels sont les gestes et les symboles utilisés pour récupérer la mémoire ? Afin d'éclairer ces nombreuses questions nous avons consulté la presse moldave écrite¹⁹. Nous avons réalisé également des entretiens avec des anciens déportés et détenus politiques²⁰ et nous avons observé les pratiques commémoratives lors des meetings de deuil organisés par les associations de victimes.

Qui sont les victimes des répressions politiques communistes et quelle signification pour la réhabilitation ?

L'acception latine du terme victime évoque l'idée de celui qui fut offert aux divinités, sacrifié, pour demander pitié et protection. Cette connotation renvoie au sacrifice, au sacré et à l'homme archaïque. Dans l'imaginaire collectif contemporain ce mot est associé aux phénomènes de génocide, guerre, racisme, calamités, restrictions des droits et rappelle l'injustice, le mal et la souffrance des êtres vivants. C'est aussi en raison de l'évolution de droit de la responsabilité et des formes de réparation possibles que la notion de victimes collectives prend un sens spécifique de nos jours²¹.

Dans l'ouvrage *Entre mémoire et oubli. Le destin croisé des héros et des victimes*, Ewa Bogalska Martin montre dans une optique de la sociologie des formes symboliques de la connaissance comment le concept de victime marque l'imaginaire des sociétés occidentales²². Elle distingue trois approches de la pensée victimaire. La première, propre aux sociétés archaïques, envisage la victime sacrificielle liée au mythe de l'héros. Cette vision peut avoir une capacité opérante aussi dans les sociétés contemporaines. La deuxième vision, déterminée en grande partie par le traumatisme d'Auschwitz, prend en considération la mémoire des victimes : la victime est intégrée en tant que telle, ce qui suppose la réparation, financière et symbolique, de ses souffrances. Une synthèse de ces deux approches faite par la Chrétienté constitue une troisième manière de réflexion qui met l'accent sur l'innocence de la victime et donne sens à la souffrance de ceux qui se sont engagés volontairement sur la voie tracée par le Christ.

Jean-Michel Chaumont dans *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*²³ met en évidence les significations multiples et souvent contradictoires données aux victimes des crimes contre l'humanité et les enjeux de la reconnaissance symbolique et sociale des victimes dans la pensée occidentale, car il saisit que « des conflits virulents opposent les milieux de mémoire qui représentent les différentes catégories de persécutés par le Reich »²⁴.

Une tentative de penser aux victimes du communisme est *Le livre noir du communisme* coordonné par Stéphane Courtois, travail qui dénonce globalement le communisme pour crimes de masse²⁵. Dans une démarche qui « considère la dimension criminelle comme l'une des dimensions propres à l'ensemble du système communiste, durant toute sa période

d'existence »²⁶ et qui s'appuie sur une description des mécanismes répressifs du communisme réel et une comptabilisation des victimes, les auteurs se proposent de réhabiliter les victimes du communisme en leur donnant une place dans l'histoire à côté d'autres victimes de génocides. L'apparition de ce volume, traduit en plusieurs langues, suscite en France un vif débat sur la nature du communisme et produit « un choc historique »²⁷. Ce livre est critiqué notamment pour l'utilisation abusive de la notion de victime et pour la tendance à niveler le statut de toutes les victimes du communisme : les exécutés, les affamés, les déportés, les militaires tombés sur les champs de bataille. D'autres reproches portent sur la légitimité du décompte des victimes du communisme ; sur l'affirmation du caractère criminel du communisme ; sur la comparaison entre communisme et nazisme ; sur la scission du communisme réel et de l'idéal²⁸.

Dans cette étude nous partons d'une définition juridique des victimes des répressions communistes proposée par la *Loi concernant la réhabilitation des victimes des répressions politiques*, adoptée par le parlement moldave en 1992, selon laquelle sont considérées victimes du régime passé tant les personnes soumises directement aux répressions politiques perpétrées par le régime soviétique, que les membres de leurs familles²⁹. Donc, la désignation des victimes est faite en partant de la définition de répression politique. Cette définition est assez complexe et large. Elle cherche à englober toutes les formes d'actions répressives utilisées par le régime soviétique : « l'extermination, les actions de violence engagées par l'Etat envers les citoyens pour des *raisons politiques, nationales, religieuses ou sociales* sous forme de *privation de liberté, déportation, exil, déplacement pour travaux forcés, expulsion hors de pays, expropriation forcée, hospitalisation forcée dans les hôpitaux psychiatriques*, et d'autres formes de contrainte de droits et libertés des personnes déclarées comme dangereuses du point de vue social pour l'Etat ou pour le régime soviétique, commises conformément aux décisions *administratives, judiciaires et extrajudiciaires* »³⁰.

Les passages en italiques, qui nous appartiennent, mettent en évidence trois types d'énumérations sur lesquelles cette définition repose : l'énumération des raisons des répressions (nationales, politiques, sociales, religieuses) ; l'énumération des formes de contrainte (déportation, exil, détention) ; l'énumération des décisions prises par le pouvoir (administratives, judiciaires et extrajudiciaires).

Dans l'espace public moldave actuel on pourrait délimiter en général deux catégories de victimes du régime passé: les anciens déportés et les anciens détenus politiques des camps soviétiques. La première catégorie, plus large, englobe ceux qui ont été déportés, en règle générale, par familles entières pour l'essentiel au sud de la Sibérie et au nord du Kazakhstan, lors des déportations massives de 1941, 1949 et 1951³¹, liées à la politique du régime communiste de lutte contre les « éléments hostiles » et les « ennemis de classe ». Ce groupe compte également les personnes qui sont nées dans les lieux de déportation. Les déportés sont rentrés en Moldavie en grande partie pendant la première campagne de déstalinisation initiée lors du 20e congrès du PCUS³².

Les anciens détenus politiques, qui ont l'expérience des camps soviétiques où ils ont été emprisonnés pour « trahison de la Patrie », pour « lutte antisoviétique et contre-révolutionnaire », pour « collaboration avec les occupants roumains et allemands », forment la deuxième catégorie de victimes. Après la libération des camps ils n'ont pas eu le droit de revenir en Moldavie, et ils n'ont pu y rentrer que pendant la *perestroïka*, quand une deuxième campagne de déstalinisation et de réhabilitation des victimes du stalinisme commence. Donc, les victimes du régime passé ne forment pas un groupe homogène : elles ont eu des expériences de l'oppression soviétique, ainsi que des conditions de travail et de vie différentes. On observe des rivalités entre elles surtout au début des années 1990, quand on assiste à une compétition pour le statut de victime du régime soviétique :

Les déportés, comme les détenus des camps, ont été envoyés plus à la mort, qu'à la vie. Chaque catégorie des personnes réprimées a eu ses bourreaux. Il y a, bien sûr, des différences entre les souffrances subies par les unes comme par les autres. Le soir, quand ils revenaient des travaux forcés et exténuants, les détenus des camps (maltraités physiquement et moralement) savaient au moins qu'ils auraient une tasse de thé et un bout de pain noir. Le matin et à midi ils recevaient quelque chose pour calmer leur faim. Par contre, les déportés, dans leur grande majorité sans argent et sans provisions, ont été lâchés dans les ténèbres de la famine³³.

Ces rivalités expriment un « égoïsme de la douleur » selon l'expression utilisée par l'intellectuel polonais Adam Michnik³⁴.

La figure sociale des victimes du régime communiste reste difficile à circonscrire. Faute de recherches sociologiques sur ces catégories de la

population, on ne se permet pas d'offrir une image plus claire et plus complète de leur profil social.

Par la *Loi concernant la réhabilitation des victimes*, l'Etat moldave reconnaît l'innocence des personnes soumises aux répressions communistes et dénonce les crimes commis par le régime soviétique. Il cherche également à rétablir les droits civiques des victimes, parmi lesquelles le droit de réclamer la restitution de leurs biens matériels confisqués lors des déportations ou arrestations³⁵. Il offre également aux victimes (handicapées ou retraitées) des avantages sociaux : réductions sur le transport, assistance médicale, paiement des dépenses d'énergie et de l'eau. Cette loi subit ultérieurement de multiples modifications et compléments sans que les politiciens réussissent à mettre en place un mécanisme viable de dédommagement et d'indemnisation des victimes. En plus, à partir de 2000 les victimes sont privées des avantages sociaux accordés par la loi de 1992³⁶. Ainsi, la législation déficitaire et la discordance entre les stipulations de la loi et leur mise en pratique³⁷ font que le processus de la restauration des droits des victimes réhabilitées reste un problème complexe et irrésolu et que « *l'accomplissement de la justice pour ceux qui ont subi des injustices* »³⁸ n'a pas lieu en Moldavie. En l'absence d'un vrai engagement politique en vue du dédommagement de leurs souffrances, les victimes sont mécontentes de leur condition sociale et se sentent lésées dans leurs propres attentes de reconnaissance ; elles se sentent oubliées et traitées injustement. Confrontées à l'injustice et à la marginalisation elles s'interrogent sur le sens de leur réhabilitation, sur leur place dans la société moldave, sur leur statut social, et sur leurs rapports avec l'expérience victimaire.

Pour certaines la réhabilitation signifie la reconnaissance de leur innocence et la possibilité de parler en famille et dans la société de répressions auxquelles elles ont été soumises:

Vous savez, pendant longtemps, c'était un secret pour moi et mon mari. Même, les enfants ne savaient pas que j'étais une ancienne déportée. J'ai travaillé dans une école maternelle et j'avais peur, car s'il arrivait quelque chose de fâcheux, par exemple une épidémie, les premiers coupables étaient désignés parmi nous, les « ennemis du peuple ». Je n'en parlais pas à mes enfants – ils ne l'ont jamais su, ils n'ont même pas su qui étaient leurs grands-parents. Maintenant mes petits-enfants s'intéressent à cela³⁹.

Pour la plupart des victimes la réhabilitation ne suppose pas la reconnaissance et la réparation, parce que l'obtention du certificat de réhabilitation ainsi que de la légitimation de victime de répressions politiques n'offre pas le droit de recevoir des indemnisations:

Pour moi la réhabilitation ne vaut rien, presque rien... S'ils nous avaient restitué quelque chose..., mais comme ça... À quoi bon? Je n'ai rien reçu et, pas seulement moi, d'autres n'ont rien reçu non plus. À quoi elle sert cette attestation de réhabilitation ? Cette attestation ne me sert à rien⁴⁰.

Ils nous ont dit qu'on est réhabilité, mais quel avantage ? Quel avantage ? Qu'est-ce que ça nous apporte ? Qu'est-ce que ça m'apporte à moi, ou à lui ? C'est une escroquerie morale, escroquerie morale et rien d'autre. Qu'est-ce que ça donne ? C'est autre chose, par exemple, le geste de l'Allemagne qui paie des indemnisations, des indemnisations aux juifs. Mais, ici, personne ne paie rien. Quel avantage ? Quelle importance si j'étais ou pas dans les camps de détention? J'étais jeune et je n'avais rien. Quelle importance ? Et pour lui ? (*en montrant vers une autre personne ancienne déportée*). Lui, par exemple, a reçu pour sa propriété confisquée huit roubles. Une offense.⁴¹

L'utilisation répétitive de l'expression interrogative : « quel avantage ? quelle importance ? » exprime un sentiment de frustration. L'injustice ressentie par les victimes a un double aspect : d'une part, elles se sentent traitées injustement pour les préjudices subis et les souffrances endurées pendant la période soviétique et de l'autre, pour le fait qu'elles ne bénéficient pas encore d'une reconnaissance sociale de leur statut de victime du régime passé.

Mobilisation et reconnaissance

Dans cette partie du travail nous cherchons à reconstruire l'origine et les actions des associations de victimes. Ces associations offrent une visibilité administrative, sociale et politique aux acteurs qui se mobilisent pour la « recherche de la justice » et la réparation des préjudices subis. L'engagement collectif et public des victimes nous permet de voir quelles sont leurs attentes de reconnaissance, la mémoire réactive, notion proposée par George Mink pour compléter la distinction de Marie-Claire Lavabre entre la mémoire historique (les souvenirs et les connaissances

appries) et la mémoire vive (les souvenirs vécus)⁴². En d'autres termes, nous nous intéressons à la façon dont les acteurs réactivent et mobilisent le passé, comment ils utilisent les souvenirs pour justifier les revendications et les attentes de reconnaissance sociale de leur statut de victime.

A la fin des années 1980, quand les autorités soviétiques dénoncent de nouveau le culte de Staline et ses crimes et réhabilitent en masse les personnes soumises aux répressions politiques, à Chisinau les victimes se mobilisent pour créer, le 6 juillet 1990, *l'Association des Victimes des répressions staliniennes*, dénommée ultérieurement *l'Association des Victimes du Régime Totalitaire Communiste de Moldavie (AVRTM)*. Celle-ci fut la première forme d'engagement pour la reconnaissance sociale et politique du statut de victimes collectives des crimes communistes.

Cette association, dirigée (1990-1996) par Mihai Morosanu⁴³, se définit comme un mouvement socio-politique de masse qui a pour but la défense et la protection des droits et des intérêts des citoyens soumis aux répressions politiques communistes. Elle se veut garante que les actions violentes des années 1941 et 1949 ne se répéteront pas⁴⁴. Le sujet des déportations est central dans le discours des initiateurs de cette organisation devenue membre du Front National de la Moldavie⁴⁵. Les premières actions sont orientées vers la restauration des droits et le dédommagement des personnes réprimées par le régime soviétique. Dans cette perspective, les victimes accomplissent un travail important de recherche, de révision de l'histoire au nom de la demande de « justice », elles recueillent des documents et témoignages pour prouver leur statut de victime. En collaboration avec le gouvernement moldave, les victimes contribuent à la conception du projet de loi concernant leur réhabilitation et manifestent pour réclamer et accélérer l'adoption de celui-ci⁴⁶. Leurs efforts sont récompensés en 1992 par une reconnaissance juridique de leur statut de victime. La loi adoptée est le premier acte qui cherche à faire restaurer et respecter les droits des victimes du régime passé. Mais, le mécanisme complexe de mise en pratique et la procédure de réhabilitation n'offrent pas une reconnaissance sociale et symbolique de leur mémoire.

Des victimes se mobilisent également autour de la figure d'Alexandru Usatiuc, ancien détenu politique et ancien combattant de l'Armée roumaine⁴⁷. Il fonde *l'Association des anciens détenus politiques et des victimes de la dictature communiste (AADPVDC)* en motivant que « ceux

qui ont été arrêtés, persécutés ou déportés après 1950 restent hors des préoccupations de AVRTCM. Personne ne voulait militer pour leur cause. Pour réparer cet oubli nous avons fondé notre organisation »⁴⁸. Les membres s'engagent à établir un fichier des victimes, des personnes fusillées et à constituer des biographies notamment des anciens détenus politiques de la Bessarabie, Bucovine du Nord, région Herta et Transnistrie. Donc, ils voulaient d'une part rétablir la « vérité » historique et montrer le visage criminel du régime soviétique surtout aux jeunes générations, d'autre part annoncer aux familles le sort des victimes, des objectifs qui n'ont pas été accomplis faute de moyens. Les membres envisagent également la réhabilitation et la compensation matérielle des victimes, l'érection d'un monument commémoratif dans leur mémoire⁴⁹, et la condamnation internationale des crimes soviétiques, un Nuremberg -2 qui aurait lieu à Chisinau, parce que, selon le leader de cette organisation, la Bessarabie est « une région qui a souffert un vrai génocide causé par le chauvinisme étranger »⁵⁰. Ainsi, les répressions politiques apparaissent dans ce discours comme un génocide d'une ethnie, de la population roumaine, et comme conséquences de l'expansionnisme russe et de la politique de russification menée par le pouvoir soviétique. Nous constatons également qu'il y a une double attente sociale de reconnaissance : compensation des victimes et condamnation des crimes.

Réhabiliter les anciens combattants de l'Armée roumaine et leur donner une place méritée dans l'histoire à côté de ceux de l'Armée soviétique constitue un autre objectif affiché par cette organisation. Dans cette perspective, le leader A. Usatiuc affirme :

premièrement, on doit parler dignement de bessarabiens qui ont lutté sur le front au sein de l'armée roumaine. C'est notre devoir de les sortir de l'état d'injustice dans lequel ils ont vécu jusqu'à maintenant et de les réhabiliter. Deuxièmement, beaucoup d'entre eux ont été arrêtés et condamnés à des années difficiles de travail forcé dans les camps soviétiques. Nous ferons tout notre possible pour que ces personnes aient les mêmes droits que les combattants de l'Armée soviétique⁵¹.

En 1993 les anciens soldats de l'Armée roumaine sont reconnus combattants de la Deuxième Guerre mondiale. Conformément à la *Loi concernant les anciens combattants*, adoptée en 2003, ils bénéficient, à côté de ceux de l'Armée soviétique, des avantages et garanties économiques et sociales accordés par l'Etat Moldave⁵². Ces considérations

juridiques sont des tentatives de réconciliation de ces deux catégories de combattants et de différents segments de la société moldave. Au delà de ces gestes, les autorités moldaves manifestent une attitude ambiguë envers ces personnes qui se sentent et restent marginalisées et stigmatisées comme traîtres et fascistes⁵³.

Les organisations de victimes dont nous venons de parler fusionnent en 1996 et forment *l'Association des Victimes du Régime Communiste d'Occupation et des Combattants de l'Armée Roumaine (AVRCOCAR)* dirigée à partir de 1998 par Gheorghe Ghimpu⁵⁴, un des acteurs les plus engagés dans la défense des droits des victimes du communisme et dans la propagation d'un patriotisme qui a comme idéal la conscience de la roumanité de la population majoritaire de la Moldavie et l'idéal d'Union avec la Roumanie⁵⁵. Il milite pour un jugement international du Parti Communiste de l'Union soviétique (PCUS) et de l'idéologie communiste. Lors de son accusation présentée devant le Tribunal Public International de Vilnius pour la condamnation des crimes communistes⁵⁶, Gheorghe Ghimpu, qui représentait la Moldavie, a déclaré que « les conséquences des crimes commis par le régime russo-soviétique en Bessarabie, le nord de la Bucovine et Transnistrie sont les suivantes :

1. La Bessarabie et le nord de la Bucovine restent encore séparés de leur Patrie – la Roumanie ;
2. La République de Moldavie continue à rester sous un régime d'occupation russe. Elle reste une colonie de la Fédération russe ;
3. Le processus de dénationalisation et de russification de la population roumaine continue encore »⁵⁷.

Ce discours mobilise une image de la République de Moldavie victime de la violence russe et de la politique soviétique de russification et de dénationalisation en faisant porter à la Russie la responsabilité pour les crimes communistes. Ces arguments sont avancés également dans le programme du Parti National Roumain créé en 2000 comme successeur des droits de *l'AVRCOCAR*. L'expérience tragique des déportations, exterminations et répressions politiques de la période soviétique constitue une grille d'analyse privilégiée pour la légitimation de l'idéologie et des idées promues par ce parti anticommuniste et antirusse dont le but principal est de « contribuer légalement au rapprochement du moment de l'Union avec la Patrie par la liquidation des conséquences du pacte Molotov-Ribbentrop »⁵⁸, c'est-à-dire l'unification de la République de Moldavie avec la Roumanie. Ainsi, l'expérience victimaire donne sens à un discours nationaliste, c'est un « nationalisme roumain »⁵⁹ qui est

justifié ici et qui s'oppose au « moldovenisme »⁶⁰ promu notamment par le Parti des Communistes de la République de Moldavie (PCRM). Il participe aux élections parlementaires de 2001 sans dépasser le seuil électoral. Actuellement ce parti est un acteur absent de la scène politique moldave, car son activité se réduit à quelques déclarations de presse.

La plupart des victimes ne se solidarisent pas avec l'initiative de Gheorghe Ghimpu de changement du statut de l'organisation en vue de la création du Parti National Roumain, refus qui pourrait avoir notamment deux explications. Premièrement, le statut de parti politique les prive des aides humanitaires dont l'association bénéficiait. Deuxièmement, le discours identitaire et l'idée d'unification avec la Roumanie ne font pas un consensus parmi les victimes. Le plus grand nombre d'entre elles perçoivent l'association comme « un nid de consolation, réconfort pour chaque personne chagrinée et injustement traitée par le régime soviétique, (...), un asile de charité, un lieu de compassion »⁶¹, c'est-à-dire, un lieu de solidarité, de sociabilité et d'entraide. Suite à cette désolidarisation, d'autres associations de victimes émergent dans l'espace public, dont le représentant principal est l'Association des Anciens Déportés et Détenus Politiques (AADDP), qui compte environs 2000 membres. Cette association, dirigée par Valentina Sturza, est fondée en 2001 pour « lutter contre les structures communistes, actuellement au pouvoir, en vue de récupérer les biens matériels de nos parents, confisqués ou nationalisés illégalement par les autorités soviétiques »⁶², « lutte » qui s'accomplit par des actions de manifestation contre les politiques de dédommagement du gouvernement moldave [fig.1]⁶³. Les victimes réclament des conditions viables pour la restitution des biens matériels confisqués lors des déportations et arrestations et demandent des avantages sociaux dont elles ont bénéficié avant 2000⁶⁴. Elles sollicitent également des dédommagements moraux et une condamnation publique des crimes communistes par le Parti actuel des Communistes de la République de Moldavie. En se référant à l'exemple de l'Allemagne, qui a payé des compensations aux victimes de l'Holocauste, elles font de multiples appels à la Douma de la Fédération russe pour demander des indemnités morales⁶⁵. Par ces actions les victimes rendent leur souffrance visible et posent des questions de responsabilité et de valeurs morales de réparation et de justice dans la société moldave. Chaque année, le 13 juin et le 6 juillet, les associations organisent des *meetings de deuil* pour commémorer les victimes du régime soviétique et pour conserver la mémoire des répressions communistes.

Pratiques commémoratives

Malgré tous les efforts afin d'oublier, de sortir de ces cauchemars, nous n'obtiendrons pas d'apaisement, nous n'aurons pas de sommeil, tant que nous n'allumerons pas des bougies en mémoire de ceux qui ont succombé aux souffrances. Il faut que cette église soit ouverte pour tous, qu'elle se trouve au centre de la ville, en plein air [...]. Allumons le feu sacré en mémoire de ceux qui sont tombés pendant la période ténébreuse de notre histoire, accomplissons notre devoir envers eux et envers nous-mêmes⁶⁶.

En 1990, le Parlement moldave proclame le 6 juillet *Journée pour la mémoire des victimes du stalinisme*. Au-delà de cet acte aucune initiative officielle ne se met en place pour commémorer les déportations en masse de la période soviétique. Les cérémonies publiques destinées à évoquer les souvenirs douloureux des déportations et des arrestations en masse de la période soviétique sont organisées par les associations de victimes soutenues par les autorités locales, notamment la mairie de Chisinau qui, à l'occasion de ces événements, offre aux victimes des indemnités⁶⁷.

En recourant au langage de Maurice Halbwachs, on peut penser les monuments et les commémorations des événements comme « une semence de remémoration »⁶⁸, « un point d'appui »⁶⁹ pour la mémoire. Dans cette partie de l'article on repérera et décrira les pratiques commémoratives, les gestes et les symboles utilisés par les acteurs pour récupérer et conserver la mémoire des déportations.

Lors du premier Congrès de l'Association des Victimes des répressions stalinistes de Moldavie, la mémoire des répressions communistes est évoquée par un cercueil. Voici une description du congrès :

La scène du palais « Octombrie » est endeuillée. En souvenir de ceux qui, suite aux déportations, sont restés dans la Sibérie glaciale, des bougies sont allumées au chevet de la mémoire, représentée par un grand cercueil improvisé avec une croix. Le pain et la lumière sont amenés pour leur faire justice. Le congrès de l'Association des Victimes des répressions stalinistes a été béni par le prêtre Petru Buburuz, député du Peuple de l'Union Soviétique⁷⁰.

Les bougies, comme symbole de la lumière et de la synthèse du matériel et du spirituel ; la croix et le cercueil, comme métaphores du deuil, sont des éléments qui représentent la dimension matérielle de la mémoire des répressions communistes. Les acteurs utilisent des moyens scéniques pour exprimer les souvenirs douloureux des déportations. Pendant les manifestations commémoratives l'une des victimes a apporté une scie et une hache pour évoquer les conditions difficiles de travail et de vie dans les lieux de déportations [fig.3]. C'est la valorisation de leur souffrance, une « réalisation dramatique »⁷¹ de leur douleur, dans l'acceptation de la dramaturgie sociale d'Erving Goffman qui constate qu'« en présence d'autrui, l'acteur incorpore à son activité des signes qui donnent un éclat et un relief dramatiques à des faits qui, autrement, pourraient passer inaperçus ou ne pas être compris »⁷². Le sociologue américain Erving Goffman se préoccupe de comprendre les modes dans lesquels le Moi individuel se présente dans la vie sociale, conçue par l'auteur comme un spectacle, dont les individualités sont les acteurs et le rôle un ensemble de consignes, qui règlent la conduite des acteurs, définissent des systèmes de valeur, des attitudes, des modèles types. La métaphore théâtrale est toute puissante aussi chez Victor Turner qui propose le concept de drame social et qui dit que « symbols instigate social action »⁷³.

On pourrait analyser dans cette perspective le « Défilé de la Douleur et du Silence », un défilé protestataire, une forme de mobilisation et de revendication de reconnaissance sociale de la souffrance, organisé par les victimes au début des années 1990 :

Chaque année, le 6 juillet à 9 heures nous nous rassemblions au monument de Stefan cel Mare d'où on partait à pied, avec des bougies allumées, jusqu'à la gare. Chacun avait une bougie allumée. Nicolae Costin, que Dieu lui pardonne, le premier maire de Chisinau, venait avec nous, il était en tête de la colonne de marche. Les représentants de la Mairie veillaient que la route soit dégagée. Comme ça nous marchions jusqu'à la gare et il (*Nicolae Costin n. n.*) comprenait vraiment notre douleur. Arrivé à la gare, on organisait un meeting de commémoration.⁷⁴

Le 13 juin et le 6 juillet, les jours qui fixent la mémoire des déportations, les associations de victimes organisent des *meetings de deuil*. Les manifestations commémoratives commencent avec une minute de recueillement. Un élément important qui structure ces meetings est l'office des morts, une messe en plein air en vue d'honorer la mémoire des proches décédés dans les lieux de déportation [fig.2]. A la fin du meeting, les

victimes organisent un repas (ro *pomenire*, ru *pominki*), offert en l'honneur de leurs morts. Ce repas pris rituellement en commun est un espace de solidarité pour les victimes qui se souviennent des événements tragiques et partagent leurs souffrances.

Par ces gestes et actions, les victimes accomplissent leurs « devoirs » de mémoire envers leurs morts enterrés dans les lieux de déportations :

- Que signifie pour vous cette mémoire (*pomenire*) ?
- C'est un devoir sacré envers ceux qui sont morts, ceux qui sont restés là-bas : mon beau-père est resté là-bas, il est mort là-bas ; j'ai beaucoup de proches qui sont enterrés là-bas, tantes, cousins... En 1940, la sœur de ma mère a été déportée en Sibérie avec 8 enfants et personne n'en est revenu. Ce jour-là est comme une grande fête. Nous y allons et, je vous dis sincèrement, on y pleure et on y parle de nos souffrances ; une chose pareille ne s'oublie jamais (*elle pleure*).⁷⁵

Les morts sont au centre de la mémoire, leur respect constitue le noyau de ces pratiques commémoratives. La plupart des victimes ont des proches enterrés en Sibérie ou au Kazakhstan et, elles n'ont pas la possibilité d'aller se recueillir sur leurs tombes. Beaucoup d'entre elles ne connaissent pas le lieu où ont été enterrés leurs proches décédés dans les camps ou fusillés. A cause de cela, ils ont un sentiment de culpabilité et ces rites religieux leur fourniraient une sorte de compromis entre besoin et devoir de se recueillir et l'impossibilité d'y aller. La dimension religieuse de ces pratiques où le temps laïc se superpose au le temps religieux par l'accomplissement des rites religieux, permet d'honorer les morts, un devoir sacré pour les victimes. De plus, le religieux à le pouvoir de soulager leurs peines et leurs pertes.

Les pratiques commémoratives contribuent au renforcement de lien social entre les victimes et offrent un minimum de reconnaissance de leurs souffrances. Les actions rituelles ont le pouvoir de créer, de générer le social et les communautés⁷⁶, car « les collectivités sociales se constituent à travers les formes ritualisées, verbales et non-verbales, de l'interaction et de la communication. Les dispositifs rituels sont accomplis comme sur la « scène » d'un théâtre. Par le biais de la mise en scène et de la représentation scénique, on assiste à l'avènement des diverses formes de cohésion, d'intimité, de solidarité et d'intégration à l'œuvre dans une collectivité. Ce n'est pas seulement le partage collectif d'un savoir symbolique qui caractérise la collectivité, mais un agir commun résultant de la mise en scène et de la représentation d'un savoir symbolique et qui

visée à l'auto-représentation et à la reproduction de l'ordre social »⁷⁷, ainsi les victimes se sentent intégrées dans une « communauté de destin »⁷⁸.

Les analyses proposées par Durkheim⁷⁹, Turner⁸⁰ et Goffman⁸¹ montrent que les rituels représentent un cadre, une forme préfabriquée de l'espace et du temps. Elles structurent et ordonnent la vie commune des individus par des interactions qui se répètent. Ainsi, elles ont un rôle normatif : elles encouragent le sentiment de la communauté et assurent les conditions d'une communication entre tous les participants, constituant un principe moral qui impose un consensus social.

Un aspect important des pratiques de commémoration est le lieu où ces pratiques s'accomplissent, car, comme le note Ewa Bogalska Martin, « l'existence d'un lieu apporte une preuve de l'existence des faits qui se sont déroulés dans le passé. Elle répond au besoin de voir les traces réelles des événements. Elle répond au besoin de la mémoire »⁸².

Le lieu, symbole des déportations, est le square de la gare, d'où les personnes ont été embarquées dans des wagons à bestiaux et transportées en Sibérie et au Kazakhstan. Ce lieu a une valeur émotionnelle, symbolique, parce que pour les victimes cette espace « condense » des souvenirs douloureux. C'est un lieu où les victimes viennent se recueillir et rendre hommage aux morts. Il y a une plaque commémorative, posée en 1989, qui marque le lieu d'un futur monument en mémoire des victimes du stalinisme [fig.4]. Le retardement de la construction de ce monument et le refus des autorités centrales de participer aux cérémonies commémoratives⁸³ sont emblématiques de l'indifférence de la part des autorités politiques envers ces personnes.

Il est bien évident que ces mises en scène du passé douloureux, qui expriment des sentiments de perte, de chagrin et une sorte de pitié mutuelle, s'adressent à un public restreint, les personnes ayant vécu les mêmes expériences. Les efforts des victimes de transmettre leurs souvenirs au-delà de cette « communauté de souffrance » sont timides. Une de ces tentatives est le musée de la mémoire de la Nation (*Neam*) dont nous voudrions faire une présentation dans les pages suivantes.

Le musée de la mémoire de la Nation

Le musée de la mémoire de la Nation (*Neam*⁸⁴) est le seul musée qui assume le rôle de parler, notamment à la jeune génération, de déportations, arrestations et condamnations politiques de l'époque

soviétique. Nous nous intéressons à la façon dont ce lieu met en évidence la question des répressions politiques communistes. Comment s'y exprime la mémoire?

L'initiative de créer ce musée appartient à *l'Association des Victimes du Régime Communiste et des Combattants de l'Armée roumaine (AVRCCAR)*. Concernant le but et les activités de celle-ci, son président (1998-2006) Vadim Pirogan affirme:

Au début on cherchait des aides pour les personnes âgées. Aujourd'hui nous sommes moins nombreux et on s'occupe du musée. On organise les visites des élèves, auxquels on explique la vérité. On dit la vérité telle qu'elle est. Elle est cachée avec prudence par les communistes actuels, nos ennemis. [...] On n'a aucune aide de la part de nos dirigeants, toute l'aide nous vient de l'étranger [...]. Ils ne nous empêchent pas, mais ne s'impliquent pas non plus, ils ne s'intéressent qu'aux monuments aux héros soviétiques. Il est très important pour nous de conserver ce musée, car, dans un avenir proche d'autres personnes viendront au gouvernement de l'Etat, qui comprendront la vérité. (...) Les anciens détenus, déportés y viennent, on discute, on se souvient. Voilà, Cirunga, Țepordei, on se souvient de ces personnalités. Dans ces albums on recueille des témoignages. On fait tout pour que l'histoire soit connue, la vraie, pas l'histoire mensongère d'intégration⁸⁵.

Il nous semble évident que la notion de Vérité, la révélation de la vérité comme devoir de la mémoire, est significative dans le discours du leader de cette organisation et essentielle pour la réalisation du Musée. Dire et chercher la Vérité, vu comme devoir du témoin, exprime « l'ambition véridative »⁸⁶ de la mémoire. Le fondement de cette ambition est l'appel à la « vérité historique », entendue à la fois comme le rétablissement d'un ensemble des faits oblitérés ou déformés par le pouvoir soviétique et, actuellement, par le Parti des Communistes. Cette « mise en mémoire » veut donc s'opposer à la mémoire officielle prônée par le parti au gouvernement.

Fondé en 2002, ce musée est aménagé notamment grâce aux aides étrangères, offertes par la diaspora roumaine du Canada, de la France et des Etats Unis⁸⁷. L'association bénéficie également des ressources financières de la Fondation Soros de Moldavie. Les membres privatisent le bâtiment obtenu de la Mairie de Chisinau et qui leur sert aussi comme siège social de l'association, pour s'assurer que le Musée « reste à jamais dans l'histoire des tragédies de notre peuple »⁸⁸.

Les membres de l'association sont guidés et conseillés par l'historienne Elena Postica, collaboratrice du Musée National de Chisinau et coordinatrice des volumes « Les livres de la Mémoire »⁸⁹, grâce à qui, selon V. Pirogan, ils ont réussi à organiser « un beau et véritable musée, qui illustre le drame des Bessarabiens sous l'occupation russo-soviétique »⁹⁰. Le drame des répressions communistes est raconté à travers des photos privées des anciens déportés et détenus politiques, des albums de témoignages, des livres, des articles de journaux⁹¹ [fig.5].

Le parcours chronologique et thématique du Musée commence en 1918, quand le Conseil du Pays (*Sfatul Tarii*) de la République Moldave Indépendante (1917-1918) vote l'Union de la Bessarabie avec la Roumanie. Les preuves des répressions politiques de la première année du pouvoir soviétique en Bessarabie y sont exposées. Le Musée réhabilite l'image du maréchal Ion Antonescu, apprécié pour sa campagne de libération de la Bessarabie de l'occupation soviétique, comme l'évoque pendant la présentation du musée Vadim Pirogan:

Bien qu'il soit critiqué, le maréchal Ion Antonescu, a joué un rôle positif, il a libéré la Bessarabie, il a été quelqu'un d'honnête. Certains nous accusent d'Holocauste, oui, des crimes envers les Juifs ont eu lieu, mais Antonescu a été l'un des dirigeants qui n'a envoyé aucun train des Juifs en Allemagne, les Juifs ont été déplacés en Transnistrie. Peut-être on ne les aurait pas déportés, mais en 1940 quand les Russes sont arrivés, les Juifs ont joué un rôle négatif, ils ont reçu les Soviétiques avec des drapeaux rouges, des slogans et ils se sont moqués des réfugiés de l'armée roumaine qui se retiraient. C'est pour cela que les Juifs de la Bessarabie ont été déportés en Transnistrie, mais les Juifs du Royaume n'ont pas trop souffert⁹².

Dans quelle mesure suffit-il de présenter, de reconnaître certains crimes et d'occulter ou de justifier d'autres? Cette interrogation débouche sur le constat que la mémoire n'est jamais la reconstitution intégrale du passé, mais elle est toujours un choix et une construction⁹³ et, chaque reconstruction du passé, écrit Halbwachs, est une déformation⁹⁴. A quoi sert cette déformation ? Les organisateurs du musée cherchent à affirmer la signification spécifique de la campagne de libération de la Bessarabie par l'Armée roumaine, et à occulter la violence de la politique antisémite menée par le régime antonescien⁹⁵. Il s'agit de lui donner un sens, l'idéal de l'unité roumaine, il s'agit de l'intention *de garder la face*, pour reprendre la théorie de Erving Goffman.

Le Musée parle des organisations de résistance anti-soviétique, comme par exemple, « Arcasii lui Stefan » (1945-1947)⁹⁶, « Majadahonda » (1940-1941)⁹⁷. Ceux qui se sont opposés au pouvoir soviétique sont présentés comme « des martyrs et des patriotes de la nation roumaine ». Nous trouvons également certains objets personnels et de nombreuses photos qui attestent la vie quotidienne des bessarabiens dans les lieux de déportation et détention. D'autres informations exposées concernent le Mouvement national de la fin des années 1980 (dont les leaders sont: L. Lari, I. Hadarca, I. Ungureanu, Gr. Vieru) et les évènements du conflit armé de Transnistrie (1992).

Ce musée, dont les fondateurs se sont engagés pour l'information et pour la vérité, s'adresse surtout à la nouvelle génération. Dans ce sens, Vadim Pirogan expliquait:

j'ai voulu faire ce véritable musée consacré à ceux qui ont passé par l'enfer soviétique, avec des documents et des objets exposés, pour que les jeunes générations comprennent le danger russe et le chauvinisme soviétique. Ils nous ont volé la Bessarabie et la Bucovine et ont tué une bonne partie de notre peuple⁹⁸.

Par l'évocation « du danger russe » et de l'image « de la Bessarabie victime du chauvinisme soviétique », l'enjeu de ce musée est d'inscrire l'histoire des déportations et des répressions politiques dans un discours nationaliste roumain, discours qui mobilise des notions comme « un véritable patriote du peuple roumain », « un Roumain à noble cœur », « l'âme de Roumain ».

En visitant le Musée, le poète moldave Grigore Vieru note dans le livre d'or ses impressions :

Il existe un Christ bessarabien – il est la population roumaine de la Bessarabie. Pour la mémoire du calvaire communiste il faut que nous nous inclinions avec consécration devant lui, comme vers le Christ Universel. Il faut aussi baiser les mains de ceux qui, avec beaucoup de sacrifices, ont aménagé ce Musée⁹⁹.

Le sens qu'il attribue aux victimes du régime communiste est le sacrifice accompli par la population roumanophone de la Bessarabie pour conserver sa culture, langue et histoire roumaine. Ainsi, la délégation de la Bessarabie comme victime collective sacrificielle au nom de la

survie de la culture roumaine participe au renforcement d'une identité collective roumaine.

Nous nous permettons de conclure que le Musée se veut un lieu de formation au patriotisme qui a comme idéal la conscience de la roumanité de la population majoritaire de la Moldavie et l'idéal de la Réunification avec la Roumanie, la mémoire des répressions communistes étant considérée comme un vecteur d'unification du peuple roumain. La désignation des coupables, d'une menace, « le chauvinisme russe », est essentielle pour le renforcement d'un « nous », les Roumains de la République de Moldavie.

Il nous semble important de faire remarquer que ce Musée a une visibilité réduite dans l'espace public moldave. La pièce du Musée, qui se trouve au parterre d'un immeuble à usage locatif, est très difficile à repérer parmi d'autres constructions. Des visites guidées du Musée sont par ailleurs organisées pour les élèves des lycées surtout de la municipalité de Chisinau, leurs professeurs d'histoire considérant qu'elles sont importantes pour les cours d'histoire et la conscience historique des élèves. D'après la guide du musée, une ancienne déportée, qui dans son discours mélange les souvenirs et les connaissances historiques accumulées sporadiquement, on compterait une dizaine de visites de groupes par mois, en plus de ceux qui viennent pour différentes raisons.

Quelques conclusions finales

La reconnaissance des victimes est un processus de négociation sociale et symbolique. Au début des années 1990, les victimes se sont mobilisées, ont mobilisé leurs souvenirs des traumatismes et stigmatisations endurés, pour obtenir une reconnaissance de leur statut de victime du régime passé. Mais la *loi concernant la réhabilitation des victimes des répressions politiques*, votée par le Parlement moldave en 1992, ne leur confère pas une dignité, une reconnaissance sociale et symbolique, et ne leur accorde pas une place respectable dans la société moldave et dans l'histoire nationale. Les victimes demandent la justice et la réparation des préjudices subis. Elles revendiquent aussi la construction d'un monument en leur mémoire et réclament la condamnation publique des répressions. Mais en dépit de leurs revendications et attentes, dues aux expériences d'humiliation et de stigmatisation, aux sentiments de frustration et de marginalisation, elles

se confrontent à une indifférence sociale et politique. Dans l'interview accordée, Vadim Pirogan a remarqué que ses témoignages ne se vendent pas, c'est à dire que la société moldave préfère oublier les drames vécus par les personnes déportées et/ou réprimées. Il est indubitable que dans la période de transition, la plupart des gens, déçus par les réformes économiques et sociales et confrontés à la pauvreté, sont tellement préoccupés par des questions vitales de survie que la dimension morale, civique de la société est repoussée au second plan.

Par le biais des associations, les victimes réclament une visibilité sociale, administrative et politique. Excepté ces aspects techniques, les associations sont des lieux de sociabilité et de solidarité qui s'adressent à ceux qui ont vécu la même expérience. Les victimes ne disposent pas de moyens pour transmettre les souvenirs douloureux des répressions communistes à un public plus vaste. Ainsi, leurs efforts pour faire émerger les souvenirs dans l'espace public restent très largement vains.

Dans les conditions où les victimes ne jouissent pas d'une reconnaissance sociale, les pratiques de commémoration ont une grande importance, elles évoquent les souvenirs de leurs souffrances et honorent les personnes disparues dans les lieux de déportation ou détention. Au-delà de ce rôle de purification et de libération, ces pratiques intègrent les victimes dans une « communauté de destin » où la valorisation de la douleur commune devient le pôle unificateur. Ces manifestations commémoratives sont des initiatives des associations des victimes, il n'existe pas d'efforts officiels de commémoration des déportations en masse de l'époque soviétique et de condamnation des crimes du régime soviétique.

NOTES

- ¹ Voir A. Brossat, S. Combe, J. Potel, J.-Ch. Szurek, *A l'Est, la mémoire retrouvée*, La Découverte, 1990.
- ² *Ibidem*.
- ³ Les principales actions officielles de réorganisation de la mémoire sociale et nationale visent le démontage des statues, le changement des noms des rues et boulevards. Ainsi, le boulevard central de Chisinau, nommé Lénine, a été renommé *Stefan cel Mare*. D'autres changements importants sont liés à l'enseignement de l'histoire : les cours d'histoire de l'URSS et RSSM sont remplacés par ceux d'histoire universelle et d'histoire des Roumains. Ces modifications traduisent la volonté politique des élites des années 1989 – 1994 de rompre avec le régime soviétique et de justifier l'émergence d'un nouvel Etat moldave.
- ⁴ Voir IOULIA ZARETSKAIA-BALSENTE, « La censure à l'époque de la perestroïka : le passé surmonté ? De la symbiose forcée à la scission inévitable », *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 2002, vol. 33, n°1, pp. 113-147.
- ⁵ Le sujet de la famine des années 1946-1947, drame qui, selon l'historien moldave Mihai Gribincea, provoque la mort d'environ 216 000 personnes, est obliéré par la propagande soviétique et présenté comme unique conséquence de la sécheresse et des destructions de la deuxième guerre mondiale.
La famine est condamnée en pleine période de « stagnation » brejnévienne par Ion Druta, écrivain moldave des années 1960, qui décrit ce drame dans son roman « Povara bunatatiei noastre », censuré à Chisinau par les autorités communistes locales et publié à Moscou aux Editions *Izvestia* et *Molodaia Gvardia*. Pendant la période de la *perestroïka* les intellectuels moldaves mettent en cause les actions des autorités soviétiques locales responsables en grande partie de l'ampleur de la famine et montrent que la famine a été utilisée comme instrument de la collectivisation forcée des paysans moldaves.
- ⁶ Pour une présentation historique générale des répressions communistes en République Soviétique Socialiste Moldave voir Cașu, Igor, „Gulagul basarabeau: deportări, represiuni, foamete (1940-1941, 1944-1951)” în Ruxandra Cesereanu (coord), *Comunism și represiune în România. Istoria tematică a unui fratricid*, Polirom, Iasi, 2006.
- ⁷ Une littérature importante existe concernant l'histoire des répressions soviétiques en Moldavie. Parmi ces ouvrages on note les travaux de l'historien et homme politique Valeriu Pasat.
Pasat Valeriu, *Trundnye stranitzy istorii Moldovy, 1940-1950 gg.*, Moscou, 1994 (ce travail est un volumineux recueil de documents des archives moldaves et russes, présentés sans commentaire, ni explication et qui concernent les opérations de déportation des Moldaves dans les années 1940-1950)

- Pasat Valeriu, *Asprul adevăr al istoriei. Deportări de pe teritoriul RSSMoldovenesti în anii '40 -'50*, Institut d'Histoire de l'Académie des Sciences, Chișinău, 2000 (l'ouvrage est une continuation et une interprétation des documents publiés dans le premier volume).
- 8 Ion Țurcanu, *Istoricitatea istoriografiei. Observații asupra scrisului istoric basarabean*. ARC, Chișinău, 2004, p. 219.
- 9 Au début des années 1990, les historiens ont eu accès aux archives de la période stalinienne, dont un certain nombre de documents ont été publiés dans des revues ou dans des recueils divers. Avec l'arrivée au pouvoir du Parti Démocrate Agraire en 1994 l'accès à ces archives est restreint.
- 10 Les personnes déportées ou arrêtées pendant la période soviétique sont stigmatisées comme des « ennemis de peuple ». Elles portent ce stigmate tout au long de la période soviétique. Après leur libération des camps ou lieux de déportations, on pourrait dire qu'elles sont soumises à une deuxième vague de répressions, ainsi qu'aux restrictions de déplacement et de travail qui les sont imposées par le pouvoir soviétique. A cause de la peur, elles ne parlent pas de leurs traumatismes même dans leur famille, préférant souffrir en silence. Les raisons de la stigmatisation sont encore présentes dans leur mémoire et ressortent dans chaque entretien avec les personnes ex-déportées ou les ex-détenus politiques.
- Sur le destin des survivants des camps soviétiques, sur les problèmes moraux, physiques et psychiques d'après leur libération voir Nanci Adler, "Life in the 'Big Zone': The Fate of Returnees in the Aftermath of Stalinist Repression", *Europe-Asia Studies*, Vol. 51, No.1, 1999, pp. 5-19; Nanci Adler, *Beyond the Soviet System. The Gulag Survivor*, Transaction Publisher, New Brunswick and London.
- 11 Iurie Colesnic "Reabilitarea Memoriei" (préface), in Vadim Pirogan, *Cu gândul la tine, Basarabia mea. Din mărturiile unui vinovat fără vină*, Ed. Enciclopedică Gh. Asachi, Chișinău, 1995.
- 12 Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Albin Michel, Paris, 1997 [1950].
- 13 Jeffrey J. Olick și Joyce Robbins, „Social Memory Studies: From „Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices”, *Annual Review of Sociology*, Vol.24, 1998, 105-140, p. 112.
- 14 Notre traduction (n.t.): « the varieties of forms through which we are shaped by the past, conscious and unconscious, public and private, material and communicative, consensual and challenged », *Ibidem*.
- 15 Latour Bruno, *Changer de société, refaire de la sociologie*, La Découverte, Paris, 2007.
- 16 Berliner David, « The abuses of memory: reflections on the memory boom in anthropology », *Anthropological Quarterly*, 2005, winter, 78, 1, pp. 197-211; Winter Jay, "The generation of memory. Reflections on the memory boom in contemporary historical studies", *German Historical Institute*, 2000, 27.

- 17 Le concept de mémoire est souvent critiqué pour sa polysémie et ambiguïté. Cette notion comprend toutes les formes de la présence du passé, sauf l'histoire, qui se veut « critique » et qui prétend dire la « vérité » sur le passé. La mémoire est le travail sur le passé, confrontation avec le passé, contrôle et jugement du passé, et est un enjeu politique. Lavabre Marie-Claire, « Usage et mésusages de la notion de mémoire », *Critique internationale*, n° 7, avril 2000, p. 48-57.
- 18 Marie-Claire Lavabre, «Paradigmes de la mémoire », in *Transcontinentales*, 2e semestre, n°5, 2007.
- 19 Les principaux journaux consultés sont: *Moldova Socialistă /Moldova Suverană* (1989-2002); *Glasul* (1989-1993); *Țara* (1991-1993); *Literatura și Arta* (1989-2003), *Timpu*l.
- 20 L'entretien se caractérise par un contact direct entre le chercheur et ses interlocuteurs et par un dispositif plus souple que l'enquête, permettant de collecter des informations, perceptions et interprétations des interlocuteurs en respectant leurs propres cadres de référence. Nous avons effectué 15 entretiens semi-directifs en disposant d'un ensemble de questions ouvertes, sous la forme d'un guide d'entretien. Les questions n'ont pas été posées dans un ordre préétabli, mais en fonction de flux conversationnel et en fonction des réactions des interlocuteurs. Voir F. Nils et B.Rime, „L'interview”, în S. Moscovici et F. Buschini (dir.), *Les méthodes des sciences humaines*, PUF, Paris 2003, p. 166 – 185; R. Quivy et L. V. Campenhoudt, *Manuel de recherche en sciences sociales*, Dunod, Paris 1995, p. 194-198; A. Mucchielli, *Les méthodes qualitatives*, PUF, Paris 1991.
- 21 Sur l'évolution du concept de victime voir Christine Lamarre, « Victime, victimes, essai sur les usages d'un mot », in Benoît Garnot (dir), *Les victimes, des oubliées de l'histoire ?*, Rennes, PUR, 2000, p.32 et 40 ; Gaëlle Clavandier, « Les victimes collectives, une notion en cours d'élaboration », Ewa Bogalska-Martin (dir.), *Victimes du présent, victimes du passé. Vers la sociologie des victimes*, Paris, L'Harmattan, 2004, p. 97.
- 22 Ewa Bogalska Martin, *Entre mémoire et oubli. Le destin croisé des héros et des victimes*, L'Harmattan, 2004.
- 23 Jean- Michel Chaumont, *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*. Editions la Découverte, Paris, 1997.
- 24 *Ibidem*, p. 9.
- 25 Stéphane Courtois (dir.), *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur et répression*. Robert Laffont, Paris, 1997.
- 26 Stéphane Courtois, « Les crimes du communisme » in *Le livre noir du communisme*, op. cit., 13
- 27 Pierre Rigoulot, Ilios Yannakakis, *Un pavé dans l'histoire. Le débat français sur le Livre noir du communisme*, Robert Laffont, Paris, 1998, p. 7.
- 28 Voir *ibidem*.

- ²⁹ "Legea Republicii Moldova privind reabilitarea victimelor represiunilor politice săvârșite de regimul comunist totalitar de ocupație (7 noiembrie 1917 -23 iunie 1990)", nr.1225 din 08.12.92, în *Monitorul Oficial* nr. 12/363 din 30.12.1992.
- Avec l'arrivée au pouvoir du Parti Démocrate Agraire en 1994, l'expression « perpétrées par le régime communiste totalitaire d'occupation (7 novembre-23 juin 1990) est exclu du titre de la loi. Cette modification, d'après nous, est une tentative de camoufler un conflit de mémoires, une divergence d'opinions, d'attitude des élites politiques envers le passé soviétique et envers la Russie.
- ³⁰ Voir l'article 1 de la Loi citée ci-dessus, *n.t.*
- ³¹ Trois vagues de déportations ont lieu sur le territoire de l'ex-République soviétique Socialiste Moldave. Dans la nuit du 12 au 13 juin 1941, une première opération de déportation en masse est mise en œuvre, pendant laquelle environ 13 885 personnes sont transférées en Sibérie et au Kazakhstan (en général, les chefs de famille, environ 4507 personnes, sont emprisonnées dans le Goulag). Une deuxième vague, nommée l'opération « Sud » et qui a lieu le 6 juillet 1949 frappe autour de 30 050 personnes, des paysans étiquetés koulaks c'est-à-dire « paysans riches », souvent sans autre fondement que leur attitude politique face à la collectivisation. Une nouvelle opération de transfert est effectuée dans la nuit du 1 au 2 juin 1951 et touche environ 2 617 personnes, notamment les membres des sectes religieuses (la plupart sont des adeptes de la secte « Les témoins de Jehova »). Ces données sont présentées par Valeriu Pasat, *Asprul adevăr al istoriei. Op. cit.*, p. 87, p. 241.
- ³² Le 20e Congrès du PCUS (1956) condamne le culte de Staline et représente le début d'un long et ambigu processus de réhabilitation des victimes du stalinisme. Conformément aux données du KGB de RSSM, environ 14 902 familles (15 485 familles déportées de la Moldavie dans différentes périodes) sont libérées des lieux de « peuplement spéciaux » avant août 1961. Valeriu Pasat, *op.cit.* p. 355.
- ³³ Ștefan Melnic, „Mărul discordiei”, în *Literatura și Arta*, 8 august 1991, notre traduction (n.t.)
- ³⁴ Cité par Georges Mink, « L'Europe et ses passés « douloureux » : stratégies historicisantes et usages de l'Europe » in Georges Mink et Laure Neumayer (dir.), *L'Europe et ses passés douloureux*, La Découverte, Paris, 2007, p. 20.
- ³⁵ La loi ne prévoit pas la restitution des terrains agricoles, plantations et forêts.
- ³⁶ Celles-ci sont annulées conformément à la *Loi concernant la Protection Sociale spéciale pour certaines catégories de population*, n° 933-XIV du 14 avril 2000.
- ³⁷ Voir Alexandru Postică, Pavel Postică, *Analiza legislației cu privire la reintegrarea victimelor represiunilor politice în drepturi civile*, Expert Grup, ADEPT, Chisinau, 2007.

- 38 Vlad Cubreacov, député au Parlement moldave, membre du Parti Populaire
Chrétiens -Démocrate, *Sténogramme des débats parlementaires du 18 mai*
2006, www.parlament.md, document consulté le 20 décembre 2007.
- 39 Ala Parasca-Hitov, déportée en Asie Centrale le 13 juin 1941 quand elle
avait 12 ans; membre de l'Association des Anciens Déportés et Détenus
Politiques ; entretien réalisé le 7 décembre 2007, en roumain au siège de
l'association ; durée de l'entretien : 45 minutes, n.t.
- 40 Larisa Stanchevici, déportée en Sibérie le 6 juillet 1949 (à l'âge de 16 ans),
membre de l'Association des victimes du Régime Communiste et des
Combattants de l'Armée roumaine, interviewée le 16 février 2008, durée :
1h 10min, l'entretien a eu lieu en roumain au domicile de celle-ci, n.t.
- 41 Ancien détenu politique, condamné à 10 ans de détention dans les camps
soviétiques, membre de l'Association des Victimes du Régime Communiste
et des Vétérans de l'Armée Roumaine, interviewé le 16 février 2008, en
roumain, n.t.
- 42 Voir Georges Mink, « L'Europe et ses passés « douloureux » : stratégies
historicisantes et usages de l'Europe » in Georges Mink et Laure Neumayer
(dir.), *L'Europe et ses passés douloureux*, La Découverte, Paris, 2007, p. 20.
- 43 Mihai Morosanu est déporté en Sibérie avec sa famille en 1949 (son père est
arrêté pour non paiement des impôts). En 1965, étudiant à l'Université
Technique de Chisinau, il est accusé de nationalisme parce qu'il collecte
des signatures contre le changement de la place du monument Etienne le
Grand et parce qu'il plaide pour l'introduction de la « langue moldave »
dans les institutions supérieures d'enseignement de la RSSM. Suite à ces
accusations, il est condamné par la Cour Suprême de Justice de la RSSM à
trois ans de privation de liberté. „Calvarul continuă. Interviu cu Mihai
Moroșanu, președintele Asociației Victimelor Regimului Totalitar Comunist
” in *Literatura și Arta*, 25 aprilie 1996.
- J'ai insisté pour avoir un entretien avec ce leader qui depuis 1998 s'est retiré
de l'espace public moldave, mais je me suis heurté à un virulent refus. J'ai
été accusée d'avoir utilisé lors de notre conversation téléphonique plusieurs
fois le mot « donc » qu'il a associé avec le « désert » du discours communiste.
Il me semble que cette méfiance est emblématique de la position marginale
des victimes dans la société moldave et de leur mémoire occultée par le
pouvoir communiste actuel.
- 44 Maria Sârbu „Dureri și speranțe. Reflecții de la Congresul Asociației Victimelor
repreșiunilor staliniste”, *Moldova Suverană*, 11 iulie 1990.
- 45 Le Front Populaire de Moldavie (1989-1992), mouvement national qui, à la
fin des années 1980, mobilise des écrivains, des artistes et des historiens
pour la lutte pour la renaissance de la culture roumaine et de la langue
roumaine en Moldavie. Parmi les adeptes du Front Populaire, il y avait aussi
des personnalités politiques, des communistes réformateurs, qui
considéraient le mouvement national comme une opportunité, une

possibilité d'éloigner du pouvoir les membres conservateurs du Parti Communiste. En 1990, le Front Populaire s'oppose au Parti Communiste lors des élections dans le Soviet Suprême de RSSM.

46 Voir « Noi căutam dreptate », *Moldova Suverană*, n° 214, 5 octobre 1991 (concernant la rencontre des représentants de l'Association des Victimes du Régime Communiste avec Mircea Snegur, à l'époque président de la République Moldave. Lors de cette rencontre les victimes demandent de mettre en discussion au Parlement le projet de loi concernant la réhabilitation des droits des victimes des répressions politiques);

„Apel al Consiliului executiv al Asociației Victimelor Regimului Totalitar Comunist din Moldova către Parlamentul Republicii Moldova”, *Moldova Suverană*, n°5, 10 janvier 1992 (Cet appel représente l'indignation des victimes par rapport à la façon dont le Parlement discute le projet de loi concernant leur réhabilitation);

« Victimele regimului totalitar comunist cer ajutor », *Moldova Suverană*, nr.76, 6 iunie 1992;

« Cerem reabilitare politică și materială », *Moldova Suverană*, nr. 160, 3 noiembrie 1992

Ces quelques titres des matériaux de la presse moldave sont révélateurs de l'irruption des demandes de reconnaissance dans l'espace public moldave au début des années 1990.

47 Alexandru Usatiuc est l'un des fondateurs du Front National Patriotique (1949, réactivé en 1969), organisation qui proposait l'union de la République Soviétique Socialiste Moldave avec la Roumanie. Suite à une lettre officielle adressée à Ceaucescu, dans laquelle Usatiuc réclame l'union de la Bessarabie avec la Roumanie, ce mouvement est démasqué et ses membres sont emprisonnés dans le Goulag.

48 Dinu Mihail, « Pe Usatiuc îl obosește numai lipsa de activitate », *Țara*, 25 februarie, 1992.

49 « Nuremberg », *Țara*, nr. 34-35, august 1991.

50 « Să intentăm procesul „Nuremberg-2 », *Moldova Suverană*, N° 208, 5 octombrie 1991.

51 Dinu Mihail, « Pe Usatiuc îl obosește numai lipsa de activitate », *Țara*, 25 februarie, 1992, n.t.

52 « Lege cu privire la veterani », n° 190-XV du 08.05.2003, *Monitorul Oficial al RM*, n°84-86/392 du 16.05.2003.

53 « Suntem numiți fasciști până astăzi. Tot mai puțini și mai nedreptățiți », *Ziarul de Gardă*, 28 aprilie 2005.

54 Gheorghe Ghimpu (1949-2001), ancien détenu politique. En 1972, il est condamné comme membre du Front National-Patriotique (1969-1972) de la Bessarabie et de Bucovine à 6 ans de privation de liberté dans les camps de travail forcé de Mordovie et de Perm. Pendant la période de la *perestroika*, il est membre actif du Mouvement de la Renaissance Nationale, député dans le premier parlement de la République Moldave (1990-1994), auteur

- du projet de Loi concernant la réhabilitation des victimes des répressions communistes. Il est promoteur d'un discours pro-roumain et lutte pour prouver l'origine roumaine de la population de l'Est de Prut.
- 55 Voir Gheorghe Ghimpu, *Conștiința Națională a Românilor moldoveni*, Garuda-Art, Chișinău, 2002.
- 56 Ce Tribunal qui siège à Vilnius du 4 au 6 septembre 2000, est un aboutissement du Congrès International sur l'Expertise des Crimes du Communisme organisé par la Fondation de Recherche sur les Crimes Communistes de Lituanie. Pour plus d'informations sur ce congrès et le Tribunal voir : <http://ok.w3.lt/cgi-bin/2000.pl> , consulté le 18 octobre 2007.
- 57 Gheorghe Ghimpu, « Comunismul la stâlpul infamiei », *Literatura și Arta*, 5 octobre 2000 și 2 noiembrie 2000, n.t.
- 58 Voir le programme du parti sur le site www.e-democracy.md, consulté le 21 mars 2008.
- 59 Dans une perspective primordiale et/ou ethnique-nationale, « le nationalisme roumain », dont le promoteur principal est, au début des années 90, le Front Populaire de Moldavie, repose sur l'idée de la langue et de la culture roumaine, considérée comme la véritable identité de la plupart de la population moldave, et sur l'idéal de la réunification de la République Moldave avec la Roumanie.
- Concernant la crise et les conflits liés à la question ethnique et/ou identitaire dans la République Moldave, voir Tamara Carauș, « National identity: invention or necessity? Case study: Republic of Moldova », în *New Europe College, Regional Program, Yearbook 2001-2002*, Universul, 2003; Elena Oteanu, « L'identité moldave : cible de la nation ou facteur de la scission », în *New Europe College, Regional Program, Yearbook 2005-2006*; Cătălina Zgureanu-Gurăgată, « Ce fel de discurs politic 'naționalist' pentru Republica Moldova (1991-2005) » în Monica Heintz (coord.), *Stat slab, cetățenie incertă. Studii despre Republica Moldova*, Curtea Veche, București, 2007.
- 60 On se réfère ici au « moldovenisme » comme idéologie et politique de construction identitaire qui mobilise l'idée d'un „peuple et langue moldaves” différents des roumains. Comme le montre Angela Demian il existe dans la réalité moldave des enjeux, des usages, des rivalités et différentes significations que l'on veut donner aux idiomes identitaires de *roumanité* et *moldavité*. Voir Angela Demian, *La nation impossible ? Identité collective et construction nationale en République de Moldova*, Thèse de doctorat, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 2006.
- 61 Dumitru Margine (membre du Comité Exécutif de l'Association des Victimes du Régime Communiste), „Atitudini și divergențe ” în *Literatura și Arta*, 11 iulie 1989.
- 62 Valentina Sturza, présidente de l'Association des Anciens Déportés et Détenus Politiques. En 1940 (à l'âge de 11 ans), elle est déportée au Kazakhstan avec sa famille. Interview réalisé en roumain le 11 juillet 2006 au siège de l'association, durée: 45 minutes, n.t.

- 63 Les images sont réalisées par Stela Suhan.
- 64 „Protestele foștilor deportați continuă”, www.azi.md, 2 novembre 2007; « Azi foștii deportați pichetează. Oamenii cer despăgubirile averilor naționalizate », *Timpul*, 1 novembre, 2007; « Foștii deportați au ieșit iarăși în stradă », *Timpul*, 2 novembre 2007.
- 65 « Cerem Rusiei să plătească despăgubirile », *Literatura și Arta*, 20 februarie, 1997.
- 66 Alexei Marinat, « Memorialul victimelor staliniste », în *Literatura și Arta*, 4 mai 1989, n. t.
- 67 La Mairie de la ville de Chisinau offre aux victimes des indemnités de 500 lei, l'équivalent d'environ 40 euro.
- 68 Voir Halbwachs Maurice. *La mémoire collective*, Edition critique établie par Gérard Namer, Albin Michel, Paris, 1950/1997, p. 55.
- 69 *Ibidem*, p. 193.
- 70 Maria Sârbu « Dureri și speranțe. Reflecții de la Congresul Asociației Victimelor represiunilor staliniste », *Moldova Suverană*, Nr. 159, 11 iulie 1990.
- 71 Erving Goffman, *La mise en scène de la vie quotidienne. La présentation de soi. Les Editions de Minuit*, Paris, 1973, p. 36.
- 72 *Ibidem*, p. 36.
- 73 Victor Turner, *Dramas, fields and metaphors. Symbolic action in human society*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1974, p. 55.
- 74 Feodosia Cozmin, 11 decembrie 2007, n.t.
- 75 Larisa Stanchevici, déportée en Sibérie le 6 juillet 1949 (à l'âge de 16 ans), membre de l'Association des Victimes du Régime Communiste et des Vétérans de l'Armée roumaine, interviewée le 16 février 2008, durée: 1h 10 min, l'interview a eu lieu en roumain à son domicile, n.t.
- 76 Voir Wulf și al., *Penser les pratiques sociales comme rituels. Ethnographie et genèse de communautés*, L'Harmattan, Paris, 2004.
- 77 Christoph Wulf, *Une anthropologie historique et culturelle. Rituels, mimésis sociale et performativité*. Téraèdre, Paris, 2007, p. 18.
- 78 Halbwachs Maurice. *La mémoire collective*, op. cit.
- 79 Durkheim, Emile, *Les formes élémentaires de la vie religieuse : le système totémique en Australie*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1937[1912].
- 80 Turner, Victor, *The ritual process: structure and anti-structure*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969.
- 81 Goffman, Erving, *Les rites d'interaction*. Les Editions de Minuit, Paris, 1974 (trad. de l'anglais par Alain Kihm: *Interaction ritual: essays on face-to-face behavior*, London, Allen Lane the Penguin Press, 1967); Goffman, Erving, *Les cadres de l'expérience*. Les éditions de Minuit, Paris, 1991 (traduction d'Isaac Joseph: *Frame analysis: an essay on the organization of experience*, Boston, Northeastern University Press, 1986).
- 82 Ewa Bogalska Martin, *Entre mémoire et oubli. Le destin croisé des héros et des victimes*, L'Harmattan, 2004, p. 296.

- 83 Lors des manifestations commémoratives, les organisateurs invitent des
personnalités politiques. Par ces invitations, ils veulent attester et certifier
l'importance de la tragédie des déportations pour l'histoire nationale et
renforcer l'importance de leur demande de reconnaissance sociale.
- 84 Le terme *Neam* utilisé ici fait appel à la collectivité culturelle et historique
roumaine. On a choisi de le traduire comme *Nation* pour le distinguer du
Peuple (*popor*) invoqué par le discours communiste.
- 85 Vadim Pirogan, ancien détenu politique, arrêté à 17 ans comme « espion
roumain », passe 5 ans (de 1941 à 1946) dans un des camps soviétiques
d'Irkoutsk. Il est le président de l'Association des Victimes du Régime
Communiste et des Vétérans de l'Armée Roumaine (1998-2006) et fondateur
du Musée de la Mémoire de la Nation, l'interview a été réalisé en roumain le
28 juillet 2006 au siège de l'association, durée de l'interview: 1h, *n.t.*
- 86 Paul Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Seuil, 2003.
- 87 Parmi ceux qui ont offert de l'aide à la création du musée sont Sergiu Grossu
(réfugié en France), Nicolae Dima, le président de l'Association „Avram
Iancu” (l'Association des Roumains des Etats Unis) et d'autres.
- 88 Vadim Pirogan și Petru Movilă, *Destine românești (Destins roumains)*,
Tipografia Centrală, Chișinău, 2003, p. 288, *n.t.*
- 89 Cet ouvrage paru en 4 volumes comporte des listes des personnes déportées
pendant la période soviétique cataloguées en fonction des localités de la
République Moldavie.
- 90 Vadim Pirogan „Istoria unui muzeu” in Vadim Pirogan et Petru Movilă,
Destine românești, *op. cit.*, p. 291.
- 91 En 1996 à l'initiative d'Association des Anciens Détenus Politiques, dirigée
par Alexandru Usatiuc, fut créé le *Musée Commémoratif des victimes du
régime communiste*, dont le responsable était Mihai Ursachi, ancien détenu
politique, membre de l'organisation anti-soviétique « Arcașii lui Ștefan ». Suite à la création du parti National Roumain (2000), le matériel est transmis
au Musée National d'Histoire, sans être exposé au public. Celui-ci est repris
et utilisé par les fondateurs du Musée de la Mémoire de la Nation. Vadim
Pirogan „Istoria unui muzeu ” în Vadim Pirogan și Petru Movilă, *Destine
românești, op.cit.*
- 92 Vadim Pirogan, interview. *op.cit.*
- 93 Halbwachs Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Albin Michel, Paris,
1995; Tzvetan Todorov, *Les abus de la mémoire*, Arlea, Paris, 1995.
- 94 Halbwachs Maurice, *Les cadres sociaux de la mémoire, op.cit.*, p. 291.
- 95 Pour avoir plus d'information sur la politique antisémite de Maréchal
Antonescu voir Viorel Achim, Constantin Iordachi (coord.), *România și
Transnistria: Problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative.*
Curtea Veche, București, 2004.
- 96 « Arcasii lui Ștefan » (1945-1947) est le mouvement antisoviétique moldave
qui a réussi à organiser ses actions de la meilleure façon. Il disposait d'un
statut, d'un budget, d'un hymne et d'un serment qui témoignait de la foi et

de la fidélité des membres pour la Roumanie et pour la conscience nationale roumaine et qui exprimait leur hostilité envers le régime staliniste. Ses objectifs comprenaient la propagande antisoviétique, l'intimidation des membres du parti communiste, les contacts avec d'autres organisations similaires de Bessarabie, de l'Ukraine de l'Ouest et de la Roumanie. Au moment de sa révélation, l'organisation comptait environ 140 membres.

⁹⁷ Des élèves du lycée roumain « Vasile Lupu » d'Orhei se sont rassemblés sous le nom de cette organisation pour lutter contre le pouvoir soviétique et dans le but de donner à la population l'espoir d'une réunification proche de la Bessarabie avec la Roumanie. Dans la nuit de Noël, ils ont arboré le tricolore roumain au lieu du drapeau rouge soviétique sur les principaux bâtiments de la ville. Arrêtés, ses membres actifs sont fusillés suite à la condamnation du Tribunal Militaire d'Odessa pour « crimes contre le pouvoir soviétique ».

⁹⁸ Vadim Pirogan « Istoria unui muzeu » *op.cit.* p. 290, n.t.

⁹⁹ Grigore Vieru, dans *le Livre d'Or du Musée*, le 15 septembre 2002, n.t.

La description des images*

1. La protestation des anciens déportés en face du bâtiment du Gouvernement moldave, 6 juillet 2007.

* Les images sont réalisées par l'auteur de l'étude

2. La cérémonie religieuse pour commémorer les personnes mortes en Sibérie et Kazakhstan, 6 juillet 2007.

3. La scie et la hache évoquent les souvenirs des conditions difficiles de travail et de vie en Sibérie, 6 juillet 2008.

4. La plaque commémorative qui marque le lieu d'un futur monument en mémoire des victimes des répressions du stalinisme, 6 juillet 2008.

5. Le Musée de la Mémoire de la Nation, image d'ensemble, avril 2008.